

השנה השלישית (Junior) ראוייה להקדמה קצרה, בראש

ובראשונה בזכות המפנה, שהתאפיין ברוח דבריו של ווינסטון צ'רצ'יל: "עדיין לא הסוף. אפילו לא תחילת הסוף. אבל, אולי סוף ההתחלה." אין ספק שהסמסטר הקודם – האחרון של השנה השנייה – השאיר בי צלקת וחשש כבד מהעתיד לבוא, במיוחד בגלל ביל בריגר, ראש החוג והמנחה משנה ראשונה, ששב ללמד אותנו גם בשנה זו, השלישית. השאלה הייתה האם יחזור לגסויות הרוח של תחילת השנה הראשונה או לסגנון היותר שקול של סוף אותה שנה. עלי להודות שהופתעתי, כמעט לטובה, מיד עם תחילת התרגיל הראשון והלאה לאורך כל השנה. בנוסף ובניגוד לשנתיים הקודמות האווירה הייתה רגועה יותר, ללא ספק, לעומת החרדות של הסמסטר הראשון והתרגילים הקצרים של שלושת הסמסטרים הבאים שהכניסו אווירה של תזזיתיות. הפעם כל תרגיל, התחיל בניחוח הפרוגרממה, שתורגמה על ידי בריגר עצמו ל-"תרשים זרימה", שגם טרח להזמין אנשי מקצוע מן החוץ, מומחים לנושאים מיוחדים כגון תכנון בתי חולים, מרכזי קניות ולבסוף גם כור אטומי.

בדיעבד נראה לי שהשנה הייתה אמורה להסתיים בתרגיל שונה מאוד מאשר אותו כור אטומי שניתן לנו. לענין זה אני מוצא כמה רמזים: האחד תרגיל תכנון המוזאון; תרגיל קצר יחסית, שנועד להנאה בלבד, על אף הקושי – איך אפשר בלעדיו באותם ימים – שנבע מהמגרש הצר. רמז נוסף הוא מועד הגשת תרגיל הכור האטומי שנקבע מעבר לסיום הרגיל של שנת הלימודים: מועד שנבע, קרוב לודאי, משני שיקולים: האחד, תאריך הופעתו של גיליון מיוחד של כתב העת Progressive Architecture שפירסם את עבודתם של רוב הסטודנטים כולל זו שלי, וכפועל יוצא הצורך לאפשר לנו זמן להשלמת הגשה ראוייה, כולל לראשונה תחילתה של התייחסות להבט הצורני.

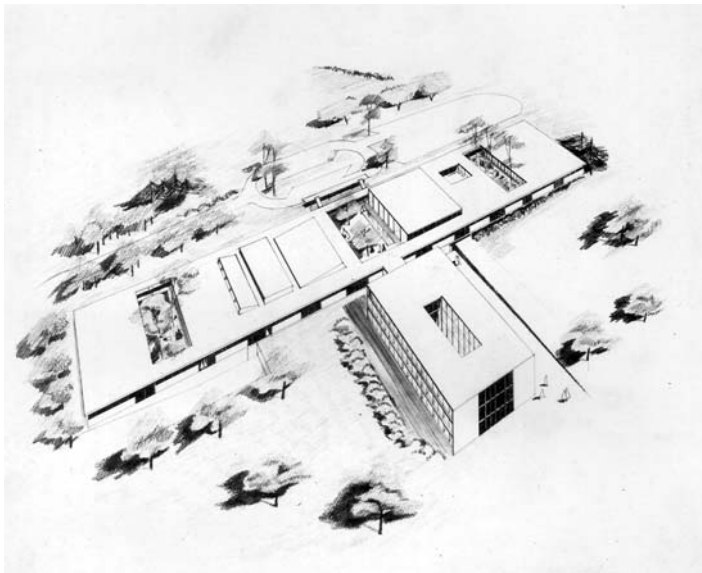
השינוי, כמעט מהפך, בהתנהלות השנה השלישית נבע גם משני גורמים שבזמנו לא ייחסתי להם חשיבות רבה: האחד, ההחלטה לפצל את הכיתה לשניים: קבוצה אחת בהנחיית בריגר עם הסטודנטים היותר מבוגרים, שכללה לא רק אותי ואת אלה שכבר הכרתי בשנה הקודמת אלא גם כמה חדשים, שעברו לכאן ממוסדות אחרים, ביניהם שלושה דוברי צרפתית: האחד, שהחל את לימודיו בקנדה, השני ב-"בוזאר" בפאריז, והשלישי בנו של אדריכל שהשתייך לאחת ממשפחות הצוללה. הבחור היה אמור להשלים קורס קציניים במסגרת השרות הצבאי אלא ששוחרר לאחר שנפצע בקרסולו מכדור שנפלט מהרובה שלו עצמו. את הקבוצה השנייה, רובם צעירים יחסית, הודריך מנחה חדש בשם סידני שלוב (Shelov 1925-1999). זכור לי שהקשבתי מספר פעמים לדבריו של אותו מנחה, שנשמעו לי סתמיים למדי, כאילו נמנע מלהביע דעה מחשש שיסולק. לימים גיליתי שכך סברו גם רוב תלמידיו. התוצאה הייתה שבשעות ההנחה כל הכיתה הצטופפה סביב בריגר, על מנת לשמוע את הערותיו, בעוד שהמנחה השני נשאר כמעט לבד.

אפשר שהיו לו, לסידני שלוב, מעלות שלא הבחנתי בהם בזמנו או אולי השתנה עם הזמן. אני, על כל פנים, הופתעתי כאשר נודע לי שהאיש התמנה לכהן בראש החוג לאדריכלות בתחילת שנות ה-1980, כלומר כעשרים וחמש שנים לאחר מכן. עם זאת עלי להודות שבמרוצת השנים שמעתי על פיטורים ומינויים לא פחות תמוהים. כך למשל סילוקם של בריגר ומוהולי-נאגי במחצית שנות ה-1970, קרוב לודאי בעקבות מרד הסטודנטים בארה"ב ובעקבות הניסיון לפייס אותם על ידי מעורבות בהחלטות על קורסים ומינויים – מעורבות שהיא ללא ספק עם היבטים חיוביים, כגון שיפור משמעותי ברמת ההרצאות בגלל תלונות הסטודנטים על מנחים שהגיעו לא מוכנים ולעתים חזרו על אותו חומר או שלא בדקו את העבודות שהוגשו להם. באשר לסילוק מנחים, הדבר מזכיר לי הרצאה של האנטרופולוגית מרגרט מיד, ששמעתי בסוף שנות ה-1960, שבה פנתה לסטודנטים לעשות איתה יד אחת נגד "דור הביניים": אלה המונעים את קידומם של הצעירים ומנסים להפטר מהזקנים על מנת לתפוס את מקומם. יד אחת אמנם לא נעשתה, עם זאת רבים מדור

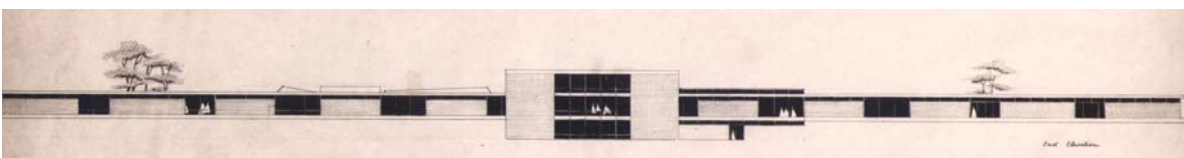
הביניים סולקו, במיוחד הבולטים שביניהם או אלה שדרשו והקפידו על רמה נאותה. דוגמה טובה להשפעתם של הסטודנטים על החלטות ההנהלה הייתה מינוי סידני כ"ץ – המנחה של השנה הרביעית – כמחליפו של בריגר כראש החוג. המדובר בזקן המורים, מנחה יחיד של השנה הרביעית. איש חביב וידיד נאמן של כל הסטודנטים על אף שיגיונותיו; האיש שתלה על דלת משרדו מיד לאחר מינויו כראש החוג שלט ועליו המשפט הבא: אם שאלת התשובה היא כן (if you ask the answer is yes).

הגורם השני לשינוי, שהוא אולי היותר משמעותי, נבע מההתקדמות שלי ביכולת הביטוי הגראפי עם השלמת הקורסים שהוקדשו לטכניקות השונות של ציור פרספקטיבות. אם בשנה הראשונה והשנייה עדיין היססתי הרי שבמהלך השנה השלישית כבר הרגשתי בתחילתו של הביטחון העצמי. יתרה מכך במקום לצייר רק בנינים של אחרים, כפי שעשו רוב הסטודנטים, אני בחרתי גם בבנינים שתכננתי בעצמי. כך למשל גן הילדים, בית הקיט ובית המגורים מהשנה השנייה – כל אחד בטכניקה שונה – עפרון, עט, צבע – כפי שנדרש על ידי המנחה, כולל הנחיות שנלקחו ממסורת הציור הקלאסי, "איך מציירים" עצים, שמים, עננים, מיקום קו האופק, צללים ועוד פריטים קטנים "המחיים" את הפרספקטיבה.

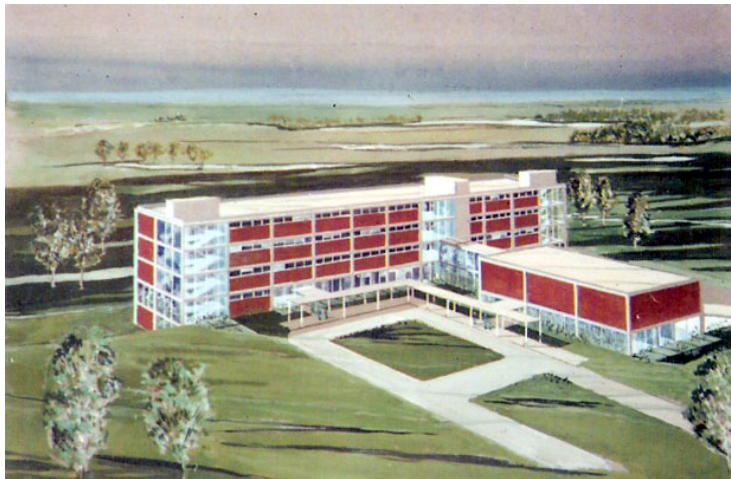
תרגילי השנה השלישית עסקו לכאורה במגוון נושאים, אבל למעשה התמקדו כמעט בלעדית ברמות שונות של "תרשימי זרימה". הראשון היה בית ספר תיכון. בשונה מהתרגילים הקודמים, הפעם הייתה התייחסות, אמנם מוגבלת, לאתר: שטח משופע כמעין צלע של גבעה, בנוסף הפעם גם הועלו בפנינו אלטרנטיבות התיכנון האפשריות: בין אלה זכורות לי שלש, האחת מקבצי כיתות בצורת אשכולות עם גגון המחבר ביניהם, השני מסדרון ישר עם כיתות משני צדדיו והשלישי שבו בחרתי ריכוז כל הכיתות בבנין אחד בן שלש קומות, עם חצר פנימית ובצמוד אליו, מול הקומה האמצעית פרטית את כל חדרי העזר, בין שני מסדרונות, כשביניהם חצרות פתוחות. אלה כללו את אולם המופעים, ההתעמלות, הקפיטריה, הספרייה, המעבדות והמוסיקה. בשלב זה הגיע מועד ההגשה ולא נותר הזמן הדרוש לפיתוח צורני. עם זאת מסתבר שהתכנית שבחרתי זכתה להצלחה בעיקר בגין ההתייחסות לשיפוע השטח.

תרגיל בית ספר תיכון, שנה ג', למעלה: פרספקטיבה, למטה: חזית הבנין.

התרגיל השני, בית חולים עם 450 מיטות, התחיל בהרצאה של צוות רופאים ואחיות. במקרה זה ברור היה מלכתחילה שהזמן הנתון יספיק בקושי להשלמת השרטוטים הנדרשים. לפיכך הוצע לכולנו אותו תרשים זרימה: חדרי חולים בבנין רב קומות עם ביתן צמוד למעליות שבו מוקמו חדרי המיון הניתוחים ואולם קבלת הקהל. למעשה ההבדל היחיד, הזכור לי, בין הפרויקטים נבע מבחירת הצבע של חומרי הגימור החיצוניים וכמובן גם רמת השרטוטים – כל סטודנט לפי יכולתו. אותו הדין, כפי שיתברר בהמשך, לגבי שאר הפרויקטים שניתנו מאותה שנה, במילים אחרות, המטרה הייתה, כפי שכבר ציינתי, לתרגל אותנו שוב ושוב בטכניקת צמצום הפרוגרמה לתרשים זרימה. באשר להבט הצורני התפיסה המקובלת הייתה שהמדובר באמנות, התחום שאותו לא רצוי ואולי גם אי אפשר ללמד; הנתוב שבו יבחרו הסטודנטים בתום הלימודים.

תרגיל בית חולים, שנה ג'.

התרגיל השלישי – מרכז קניות – התגלה לימים כשונה מכל השאר מכמה בחינות בלתי צפויות לחלוטין – בניגוד גמור לחשיבות שיחסתי בזמנו לכל השאר. אדרבא דווקא נושא זה, כלומר חנויות ומסחר, נראה לי כפחות ערך מכולם. מכל מקום התרגיל התחיל בהרצאה שניתנה על ידי האדריכל ויקטור גרואן*. האיש שנחשב בזמנו לאחד מאבות הקניון הבין עירוני ואולי אפילו הרעיון שפשוט כמעט מיד בכל ארה"ב ומשם הלאה לרחבי העולם. לדבריו המקור לתוכנית הראשונית נבע ממעמדה של וינה עיר הולדתו כבירתה של אוסטריה-הונגריה – הממלכה שחסמה את התקדמות האימפריה העותמנית מערבה אבל גם כמגשרת בין מערב אירופה והמזרח הקרוב. במקרה זה בין היריד הכפרי כלומר השוק הפתוח של המערב והבאזאר המקורה של המזרח. למעשה אותו שילוב שנודע במערב אירופה בשם פאסאג' (Passage) בין אלה היותר מפורסם "גלריה ויקטור עמנואל" במילאנו, אלא שגרואן העביר אותו למרחב הבין עירוני – מעבר שהתאפשר כתוצאה ובמקביל להתפשטות המכונית הפרטית. באשר לביטוי הצורני, בתרגיל זה כמו בכל הקודמים לו הבנין נותר אילם למעט הניסיון, למעשה האחרון מצדי, להוסיף מעט ענין על ידי קיר "אמנותי" בכניסה.

תרומתו של גרואן נבעה לא רק ממיקום הבזאר מחוץ לעיר אלא גם מתפיסתו היחודית "הצורך לספק ללקוח את כל מבוקשו". במילים אחרות לא רק את הכדאי לסוחר אלא הכל מכל וכל: משרוך נעל ועד מתקין מפתחות גם אם אלו ואחרים "אינם כדאיים", זאת בהנחה שחסרונם ישלח את הלקוחות בחזרה העירה או למרכז אחר. על התפיסה מעידה גם הכוונה, במרכז הראשון, לבנות בסמוך דירות ומלון על אף שבסופו של דבר הרעיון נזנח משום מה. אלא שדווקא אותה כוונה, כלומר בניית דירות ומלונות, מעידה על מקורו של הרעיון: שיחזור רחוב מתחם ראשי של עיר מטרופוליטנית: לפיכך לא "כל בו" אחד אלא לפחות שניים בקצוות שונים וחנויות "מתמחות" ביניהם, אפילו המעברים בדימוי רחובות עם כל הפיליות הנלוות כגון מיזרקות, דוכנים, מופעים וכו'. ובפריקט שהגשתי החלקה על הקרח או גלגליות. המטרה היא לשמור על הלקוחות שעות רבות ככל האפשר, בהנחה סבירה, שככל שעובר הזמן ירבו בקניות בנוסף להרגשה של נעימות השהיה והביטחון בחלל מואר ממוזג ומוגן בפני ונדליזם.

מרכז קניות, שנה שלישית.

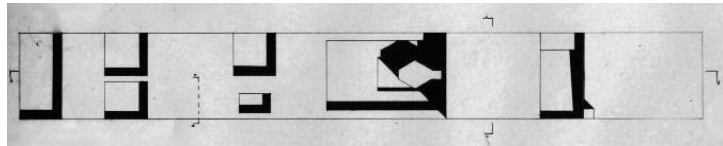
כאשר התחלנו את תרגיל מרכז הקניות התופעה הייתה חדשה לגמרי. הראשון שנפתח מספר חודשים לפני כן במדינת מינאסטה, היה בתיכנונו של ויקטור גרואן. היחיד שיכולנו לראות ליד ניו יורק היה בשטח הקרוי "רוזבלט פילדס" (Roosevelt Field) בתכנונו של האדריכל אי.אם פיי (I.M. Pei 1917-). שעדיין היה רק מקבץ של מחסנים ענקיים שהמעבר ביניהם פתוח לשמיים, כלומר לגשם לשלג ולחום הקיץ. ההבדל, מכל מקום, היה ברור לנו מיד, כפי שמעיד הפרויקט שהגשתי. אבל לא בזאת, לדעתי, החשיבות אלא בעצם חיקוי הרחוב המסחרי הראשי – לא בתהליך מקרי של יד חופשית, כי עם בדרך מתוכננת ומכוונת, פרושו של דבר היפוכו של התהליך: שדרוג הלב המסחרי של העיר על פי המתכונת של מרכזי קניות: שפע של חניה, נגישות לרכב פרטי ושפע של מקומות חניה, מקסימום הגנה בחורף ובקיץ, לפחות שני מוקדי כל בו גדולים וחנויות מתמחות ביניהם, כולל תוספת, אם צריך אפילו מסובסדים, של בתי עסק חסרים. לרחוב אמנם כמה חסרונות ברורים כגון העדר מיזוג אוויר, אבל לעומת זאת, רוב המקרים, אלו מצויים בלב אזורי מגורים ומלונות ומעל לכל סמוך למוסדות תרבות כגון מוזאונים, תיאטראות, קונצרטים ואפילו מכללות, אלא אם כן מישוהו ברוב "חוכמתו" הרחיק אותם משם.

מרכז קניות, פרספקטיבה.

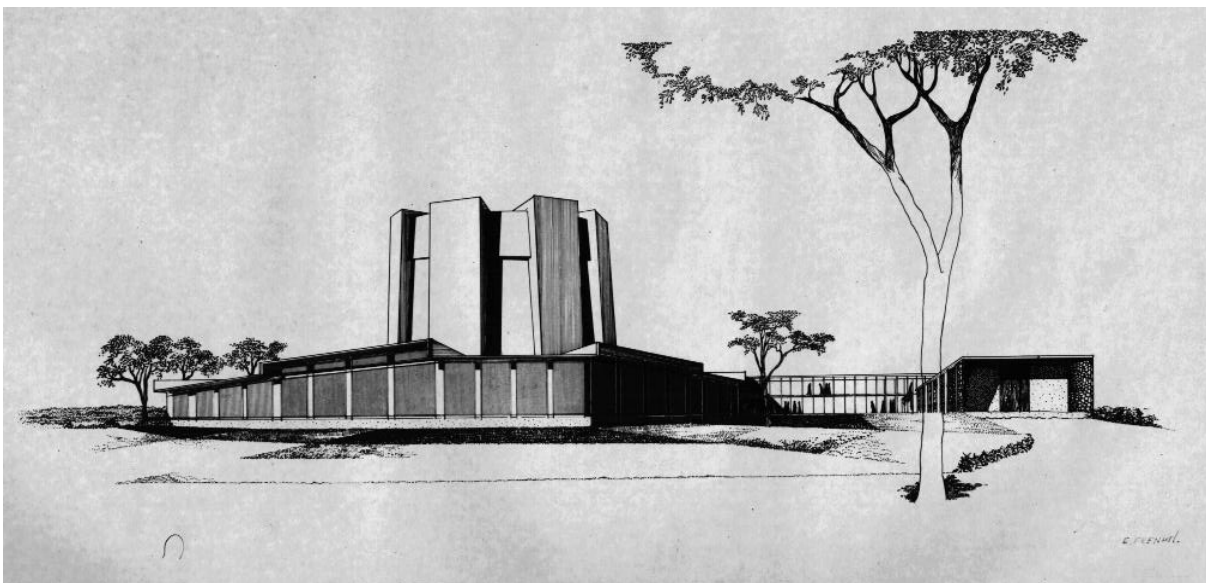
הפרויקט הרביעי היה מוזיאון עירוני, לכאורה נושא מתאים לניסויים שונים מבחינה צורנית, על אף שכדי להקשות עלינו נבחר מגרש צר וארוך עד ייאוש. הפעם החלטתי, כמו שאומרים, "לתפוס את השור בקרניו" ולהפוך לחוויה את "תרשים הזרימה" עצמו לביטוי צורני. במילים אחרות חווית התנועה לאורכם וגובהם, של חללי המוזיאון. עם זאת עלי להודות שעדיין לא הגעתי אפילו לתחילתו של הביטוי הצורני.

תרגיל זה, כלומר המוזיאון, נראה לי בזמנו כמופרך לחלוטין, סוג של קושי לשמו שלעולם לא ניתקל בו: לשם מה למקם מוזיאון בפס חצר שנוטר לאורך רחוב כלשהו. לפיכך הופתעתי כאשר התברר שבדייק כך ארע ברמת גן עם המוזיאון לאומנות ישראלי – אמנם לא בניה חדשה על מגרש פנוי וצר אלא התאמתו של מפנה קיים וצר למטרה חדשה.

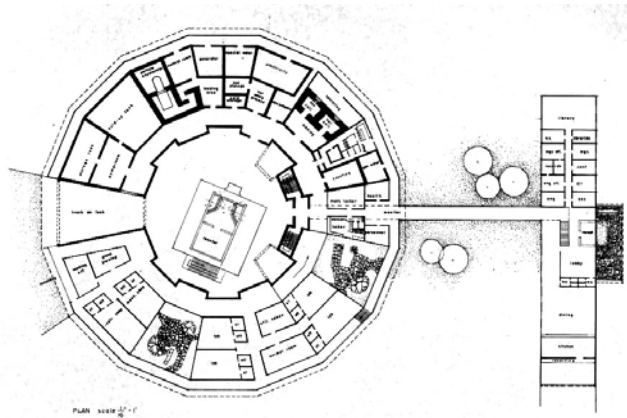

מוזיאון, שנה ג'.

התרגיל האחרון של השנה השלישית הוקדש לתכנון כור אטומי למטרות מחקר. גם תרגיל זה החל בהרצאה של מומחים עם דגש על סכנות החשיפה לקרינה וכפועל יוצא מגבלות הכניסה לחדרים השונים: החל מאזורים נקיים ועד לאלה המחייבים ביגוד מיוחד ומקלחות. המטרה לכאורה הייתה לנסות למצוא צורה אדריכלית שתבטא את מקור האנרגיה העתידית, שהייתה אמורה להחליף את כל שאר סוגי הדלק. אבל בפועל שוב הקדשנו זמן רב מדי ללימוד ולניתוח המערכת, וכפועל יוצא, בחוסר מבחינת הביטוי הצורני, למרות שכאמור קיבלנו ארכה של כשבועיים מעבר לתאריך הקבוע של סוף אותה שנה, לצורך הכנת הגשה ראויה – אירוע נדיר למדי בארה"ב. נדירה לא פחות הייתה הזמנתו של האדריכל פיליפ ג'ונסון להרצות בפנינו בתום ההגשה – קרוב לוודאי בזכות היותו המתכנן של הכור הישראלי לחקר האטום של מכון ויצמן בנחל שורק.

כור אטומי, שנה ג'.

Louis Sullivan	1856-1924
Frank Lloyd Wright	1867-1959
Ludwig Mies Van der Rohe	1886-1969
Philip Johnson	1906-2005

שהאמרה של סאליבן היא סוג של חריזה הידועה בשם אֵליטראציה (Alliteration) שהיא סידרה של שתיים שלוש מילים המתחילות באותה צליל. להלן כמה דוגמאות:
World Wide Web
Cool Calm and Collected

John Ruskin 1819-1900

Geoffrey Scott 1885-1929
The Architecture of Humanism (1914-24).

ההנחה הייתה שג'ונסון – מעריץ של לודוויג מיז ואן דר רו ותלמיד של וולטר גרופיוס ומרסל ברויר ב-"הרווארד" – יהיה גם נאמן לעקרונות המודרניזם. אבל מסתבר שהייתה זו טעות או אי הבנה. כך למשל באותה פגישה ב"פראת" היה אמור לומר דבר מה על הקשר בין התפקוד והצורה, של הכור לחקר האטום הישראלי בנחל שורק, שתוכנן על ידו. אבל לדבריו לא עסק כלל בתכנון אלא צוות מומחים ואילו הוא עצמו רק עיצב את מעטפת הכור, את צורת העמודים מסביב לחדר הפנימי ועוד כמה אביזרים כגון מנורות, ידיות ברזים וכיו"ב. כאשר נשאל באם גם הוא דוגל באימרה המפורסמת של לוואי סאליבן לפיה "הצורה היא תולדה של השימוש" (Form Follows Function) ציטט את פ"ל רייט שאמר פעם בהומור שהוא מאמין גם בהיפוכה כלומר "השימוש הוא תולדה של הצורה" (Function follows form). עם זאת עלי להודות שגם אני הרגשתי אי נוחות מסוימת כי הדברים נשמעו כניהיליזם לשמו אולי בגלל נימת ההומור שבה נהג לדבר. במילים אחרות האמנתי שיש זיקה בין צורה לפונקציה או יותר נכון אם אומר, כמו לה קורבוזיה: "אינני פונקציונליסט, אבל בנין שאינו מתפקד לא שווה דבר". (Si ça fonction pas c'est la merde). ראוי גם להוסיף כי רייט המשיך את אותה אימרה הפוכה וציין שהדבר דומה לאדם ההולך על ידיו – אפשרי אבל לא נוח ופשוט יותר ללכת על הרגליים.

בדיעבד ברור לי כי הזמנתו של פיליפ ג'ונסון הייתה, כאמור, גגיאה מביכה, אבל אופיינית לאותן שנים. מסתבר, כי שנתיים קודם לכן, כלומר בשנת 1954, פרסם ג'ונסון מאמר בשם 'שבעת הקביים של האדריכלות המודרנית', שבו ביקר בחריפות, אבל באותו הומור, את תפיסת השימושיות או היעילות הרווחת בבתי הספר לאדריכלות בארה"ב. לדעתו הצורה היא העיקר וקודמת לכל שיקול אחר. שם המאמר מתבסס על ספרו של ג'ון ראסקין, 'שבע מנורות האדריכלות' שהתפרסם בשנת 1880. אבל תוכנו מקביל ואף הושפע משיטת הביקורת שהוטחה כנגד ראסקין על ידי ג'ופרי סקוט בספרו 'אדריכלות ההומניזם'. שלושת המאמרים שהזכרתי עכשיו ואחרים חשובים לא פחות, היו ידועים בשמותיהם, אבל האווירה האנטי היסטורית שרווחה באותם ימים, ספק אם מישהו מהקוראים התייחס ברצינות לתוכנם.

אני עצמי כתבתי, כשנה לאחר מכן, עבודה על תפיסתו של ג'ופרי סקוט עבור קורס בחירה בשם 'אסתטיקה' שניתן על ידי אותו מנחה, כלומר, וויליאם בריגר. מכיוון שהייתי כרגיל בלחץ זמן לא קראתי אלא קטע אחד מאותו ספר למרות שהספר כולו קצר למדי. קטע זה תאם את תפיסתי, כי בעיני צורות עגולות מזוהות עם רכות ונשיות וצורות חדות עם קשיחות וגבריות. לא כאן המקום להרחיב את הדיון אלא רק לציין שבריגר שיבח את אשר כתבתי, אבל התעלם מכך שלא התייחסתי לנושא המרכזי של אותו ספר, היות וכאמור מחוסר זמן רק דפדפתי בו ובדרך מקרה מצאתי את אותו קטע. יתרה מכך אפשר גם בריגר עצמו לא קרא לא את המאמר של פיליפ ג'ונסון, לא את ספרו של ג'ופרי סקוט ולא את זה של ג'ון ראסקין – תופעה שלא הייתה יוצאת דופן לאותם ימים. כמעט כולם הסתפקו

במלמול המשפטים השגורים על יציבות, שימושיות ועל תיעוש הבניה, שהיו מיסודות המודרניזם. מכל מקום, השנה השלישית הסתיימה עבורי בתחושת סיפוק היות והתוכנית שהצעתי לכור האטומי נכללה בין אלו שהתפרסמו בכתב העת לאדריכלות.

בזמנו האמנתי כמו מודרניסטים רבים בתפיסת האדריכלות כמכלול: האדריכלות כמקצוע-על המאגד את כל התחומים החל מהסביבה שבה ממוקם הבנין בין אם הוא בנוף פתוח או בעיר עבור דרך חוזק בנין ועד פרטי פרטים – אותה תפיסה או לפחות דומה לה המופיעה כבר בספרו של האדריכל הרומי וטרוביוס בן המאה ה-1 לפנה"ס (Vitruvius). המפגש עם ג'ונסון בשנה השלישית סימן את תחילת ההתפכחות מאותה תפיסה. כמו שג'ונסון ציין לא פעם: יש מומחים גדולים ממני בכל תחום ותחום אז למה להיות מוגבל בידע שלי. לכן פנה לאותם מומחים שיתכננו את הכור האטומי או כל בנין אחר, כמו גם למהנדסים הטובים ביותר לחישובי יציבות הבנין. ראוי לומר שגם בזמנו כך נהגו רוב האדריכלים, כולל היותר מפורסמים, גם אם לא הודו בכך. הבעיה אם כן הייתה בעיקרה הפער בין ההלכה למעשה.

*

במהלך אותה שנת לימודים שלישית, כלומר 7-1956, נורה ואני פגשנו בחורה, מכרה של מכרה, שעבדה בניו יורק כמזכירה של האדריכל, הישראלי לשעבר, יוסף נויפלד (1899-1980) שעבד לעת זו בתכנונו של בית החולים "הדסה" בירושלים. עד מהרה התברר שאותה בחורה הייתה בהריון וכוונתה הייתה לעבור ל-לוס-אנג'לס סמוך לפני או לאחר הלידה, בעיקר בזכות מזג האוויר ומה שקוראים היום "איכות חיים" – מגמה שהחלה להיות נפוצה מאוד באותן שנים. זמן מה לאחר מכן סוכס עם נויפלד שכאשר הבחורה תעזוב נורה תמלא מיד את מקומה, מבחינתה של נורה הייתה זו הזדמנות לעזוב את המשרד של אביה, כלומר לצמצם את המגע איתו ובנוסף גם תוספת משמעותית למשכורתה. יתר על כן הייתה בעבודה זו הזדמנות, עבור נורה, להיכרות לא רק עם נוהלי משרד לאדריכלות אלא גם כזה הקשור לישראל – בתקווה שנורה ואני נוכל להמשיך לעבוד יחד עוד שנים רבות. אמנם לא כך התפתחו הדברים, כפי שיתברר בהמשך ואף על פי כן התקופה שעבדה אצל נויפלד הייתה רבת משמעות וזכות הידידות רבת השנים עם נויפלד עצמו ושני מהנדסי הבנין הישראליים שיעצו לו: ד"ר לב צייטלין ושמעון ירון, ששכנעו אותי באמונתם כי "הכל אפשרי".

במקביל לתחילת העבודה במשרדו של נויפלד נורה החליטה שהגיע הזמן שנעבור דירה, איני זוכר מדוע. אפשר שגרמו לכך התלונות של הוריה במיוחד אביה על הקושי לטפס לקומה הרביעית ואפשר שההחלטה נבעה מתוספת המשכורת שקיבלה והרצון לשיפור מסוים בתנאי המגורים. למרות שעם כל חסרונותיה של הדירה הראשונה היו לה במבט לאחור גם כמה מעלות בנוסף להיותה קרובה להוריה של נורה; מעלות שבזמנו לא הייתי מודע להן ולמעשה גם לא הייתי יכול לדעת על קיומן אלא בהשוואה לשתי האחרות שאנו עתידים לגור בהן. בראש ובראשונה מספר חנויות שהיו קרובות, כמעט צמודות, לבית שגרנו בו, בין אלה זכורות לי המכולת, שבעליה, יהודי חביב ואשתו, טרחו לא רק להאיר לנו פנים אלא גם לייבא, משום מה, גבינה צרפתית רכה בשם פורט-סאלו (portsalut) שהייתה אחד הפינוקים המעטים שהתרנו לעצמנו, על אף שכלל לא הייתי בטוח שלא יוצרה בארה"ב. חנות שנייה הזכורה לי הייתה המכבסה הסינית השכונתית, בגין היותה הראשונה מסוגה שהכרתי.

פרט קטן נוסף שנותר בזיכרוני מאותה דירה ראשונה הוא ההיכרות עם זוג שכנים שגרו בקומה מתחתינו – הכרות שהיא תופעה יחסית נדירה בניו יורק כפי שאני עתיד לגלות, וללא ספק שונה מאוד מישראל באותם שנים שבה כל הדיירים, בבית וברחוב, הכירו ודיברו זה עם זה או לפחות כך נדמה היה לי. איני זוכר במה עסקו אותם שכנים אבל באחד הימים גילה, כנראה הבעל, שאני לומד אדריכלות.

לאחר מכן הזמין אותי אליו על מנת לחוות את דעתי על המצאה שעסק בפיתוחה: אהיל למנורה עשוי משני שרוליי פח מחורר שהיו נתונים האחד בשני. כאשר הדליק את הנורה בחדר חשוך, אפילו חלקית, החדר כאילו התמלא נקודות אור שנעו, גדלו וקטנו, כאשר סובב את הפחיות: תופעה שהזכירה לי את תנורי הנפט שחיממו את הדירה שגרנו בה במורד רחוב החבשים בירושלים. איני יודע מה עלה בגורלה של אותה המצאה וגם לא את אשר יעצתי: האם עודדתי אותו או אולי אמרתי לו את אשר חשבתי, כלומר שהאהיל יתאים ליצירת "אווירה" אבל לא לחיי יומיום.

לדירה השנייה שגרנו בה בניו יורק היו כמה מעלות ברורות: ראשית בנין חדש יחסית ללא אותו ריח בלתי מוגדר ודוחה שהיה אופייני לרוב הבתים הישנים בעיר. שנית, תוספת משמעותית של שטח בעיקר מטבח ופינת אוכל נפרדים, ושלישית מיקומה בקומה השנייה. לעומת זאת היו לה גם כמה חסרונות בולטים, כגון היותה במערב העיר (66w 88st) כלומר כבר לא במרחק הליכה קצרה מהוריה של נורה, שגרו מעברו השני של הפארק המרכזי. אבל אפשר שנורה, שבחרה בשלושת הדירות שגרנו בהן בניו יורק, עשתה זאת בכוונה על מנת להתרחק מהוריה, במיוחד מאביה, במקביל לעבודה אצל נויפלד. חסרון אחד, שכלל לא הבחנתי בו אלא בהמשך, היה האפלה ששררה בדירה, כמעט כל היום מכיוון שהחלונות פנו לחצר אחורית קטנה המוקפת בתים בני ארבעה קומות הצמודים זה לזה. בנוסף הורגש כאן תחילתו של שינוי אוכלוסיה העתיד לאפיין את כל מערב העיר: הופעתן של המשפחות הראשונות שהגיעו מפורטו-ריקו, במקביל לעזיבת הדיירים שגרו כאן עד כה. במילים אחרות תחילת היווצרותו של מעיין גטו חדש שמצא עד מהרה את ביטויו במחוז "Westside Story" שחיבר לנרד ברנשטיין – למעשה עיבוד המחזה "רומיאו וג'וליה" של שייקספיר.

המעלה היותר גדולה של הדירה ברחוב 88 הייתה הקירבה למגורייה של אחת העובדות במשרד של ארנסט, אביה של נורה – אישה צעירה, אמנם מבוגרת מעט ממני ונורה, אבל ידידותית ומלאה מרץ. לעניין זה די אם אומר שכעבור מספר שנים היא עתידה לחצות את אירופה ברכיבה על אופניים ביחד עם בן זוג צעיר. אפשר שהידידות בינינו נבעה מדמיון מסוים ברקע המשפחתי. הכוונה לאביה שהיה צייר ואמה שמאלנית פעילה וכנראה חסרת מנוח שבחרה לעבוד כל חייה כדיילת על אניות נוסעים. מכל מקום, דרכה גם הכרתי את אחת מחברותיה, מעצבת פנים בוגרת מכון "פראת" שעבדה כשכירה באחת החנויות בעיר – הכרות שבזכותה יכולתי לעבוד ולהרוויח מעט כסף מתחום הפנים, לכאורה כשותף. המדובר ברישיון מיוחד של מעצבי פנים ואדריכלים שמעניק מעמד של קמעונאים, ואילו רשתות הרהיטים, הבדים ושאר אביזרי הבית פעלו, כמעט כולן, כסיטונאיות. ההתחלה הייתה, ככל הזכור לי, כאשר ארנסט, אביה של נורה, נזקק לעזרה על מנת לשנות את המשרד שבו פעל: מעין משרד בתוך משרד, שהיה אמור לשמש את אחת מחברות הספנות (Sctmar line) שאותה ייצג לעת זו. למעשה הכל נשאר כמות שהיה למעט מחיצה שקופה למחצה ועליה שם החברה שהפרידה את ארנסט משאר המשרד ובנוסף סט רהיטים – שולחן, כסאות וספה – מודרניים אבל כבדים ומכובדים שעוצבו על ידי הדני ג'נס ריסום (Jens Risom 1916).

סיטמאר, משרד.

על הנוהג לפיו מעצבי הפנים פעלו כקמעונאים, יספיק אם אומר שהיו רבים שהתלוננו על כך מכיוון שיצר, לדעתם, חיץ מלאכותי בין הקהל והיצרנים או היבואנים ואת מעצבי הפנים למתווכים בין השניים. נמצאה אפילו רשת אחת של חנויות שסירבה לשתף פעולה ומכרה בהנחה משמעותית ישירות לקהל. בכל מקרה, המדובר ב-40% פחות מהמחיר הרשמי הנקוב. אני מצידי נתתי הנחה של כ-25% ושמרתי לעצמי את יתרת ה-15%, שהיה גם הוא סכום לא מבוטל, אבל כדאי ולכן רבים פנו אלי. בנוסף נורה ואני קנינו גם לעצמנו פריטים שונים במכירות כלליות בהנחה נוספת כך שבסופו של דבר שילמנו רק שליש מהמחיר הנקוב; רהיטים שמכרנו, בשבוע האחרון לפני שובנו לארץ, ברווח לא מבוטל. עיסוק זה של יעוץ ללקוחות בקניית אביזרים כלל לעתים גם פיקוח על עבודות צבע ושאר בעלי המקצוע בתמורה לתשלום נוסף. לכל אלה, שאמנם גזלו זמן, הייתה מעלה אחת גדולה בהרבה מעבר להכנסה שבצידה, על אף שגם זו הייתה חשובה: הידע שרכשתי בנושא הפנים והשימוש שאני עתיד לעשות בו עוד שנים רבות לאחר שובי לארץ במיוחד לצורך תכנון בתי מגורים פרטיים החל מייעוץ בקניית ריהוט מתאים ועד לעיצוב פריטים חסרים.

באשר למשרד של ארנסט מסתבר מזיכרונותיו שהמחיצה שתכננתי לא סיפקה את בעלי חברת הספנות. אלה דרשו הפרדה מלאה מחשש לניגוד עניינים. פירושו של דבר היה למכור את חברת הנסיעות, כפי שאכן עשה. בזמנו לא ידעתי דבר על אותה דרישה אבל זכורה לי שיחה באותו נושא שבה הסביר לי שהמכירה נעשתה על ידו, לא מפני אילוף כל שהוא, אלא על מנת לממש את המוניטין שרכש המשרד עד כה – מוניטין הנאמד, בדרך כלל, על פי רווחי החברה במשך שנתיים ואף יותר, לפי אורך התקופה שבה המוכר מתחייב שלא לפתוח עסק מתחרה או מוכן ויכול להמשיך לעבוד כמנהל על מנת להבטיח את רציפות הקשר עם הלקוחות. בכל מקרה המעלה בשיטה זו ברורה למדי על אף שהיא כרוכה בסיכון מצידו של הקונה: האפשרות שעובדי המשרד או הלקוחות יעזבו מסיבה זו או אחרת, כפי שאכן קרה, יחסית תוך זמן קצר. במילים אחרות, עוד בטרם כיסה את הוצאותיו מרווחי העסק. גם מבחינתו של ארנסט היה סיכון לא מבוטל ואולי אפילו צפוי, שהקשר עם חברות הספנות ינותק גם הוא תוך זמן קצר כפי שאכן קרה.

מקצת עסקיו של ארנסט לאחר כישלון הקשר עם חברות הספנות היו ידועים לי מדברים שטרם לומר לי בהזדמנויות שונות, כך למשל הקשר עם חברות תעופה שונות ומשרד נסיעות שרכש מאחד ממכריו. בצדק או שלא בצדק תמיד הסתיר ממני ומשאר משפחתי את ההיקף הכספי של עסקיו. לעומת זאת, רבים מהם מופיעים, כפי שכבר ציינתי, בפרוט רב במסגרת זיכרונותיו. כך למשל שתמורת חברת הנסיעות הראשונה קיבל סכום של 125 אלף דולר ובעסקה עם אחת מחברות התעופה הרוויח כ-180 אלף דולר – סכומים לא מבוטלים בשלהי שנות ה-1950 ואילו במכירת חברת הנסיעות השנייה בתחילת שנות ה-1980 קיבל כמיליון דולר ובנוסף עוד 360 אלף דולר שקיבל כמקדמה לעסקה קודמת שבוטלה כאשר הקונה פשט את הרגל ולמזלו לא הצטרף להחזיר את הכסף.

*

בתום שנת הלימודים רצינו אני וחברי, נסביט, אל וביל, לצאת ערב אחד לבילוי – מעין מסיבת בנים. בסופו של דבר החלטנו לנסוע לניו ג'רזי מקום בו עדיין פעל תאטרון הבורלסק המפורסם של "מינסקי" לאחר שגורש מניו יורק – תיאטרון שעיקרו היה מופעי סטריפ-טיז עם הפסקות קצרות שבהן הושמעו בדיחות גסות. איני יודע מי הגה את הרעיון, כנראה מכר של אחד מאיתנו, שחקר את הנושא לצורך עבודת הדוקטורט שלו – לדבריו תופעה אמריקאית ייחודית שממנה צמחו כמה מחשובי הקומיקאים האמריקאים. בקיצור מה שהתחיל כרצון לערב משעשע החל לקבל גוון שונה מאוד במיוחד לאחר שנשותינו תבעו בתוקף להצטרף אלינו ובלית ברירה

3 הבנות

גייפסי רוז לי   לילי סט. סיר

טמפסט סטורם

*

גם הסכמנו. כאשר למופע עצמו נשארה חרוטה בזיכרוני תופעה בלתי צפויה לחלוטין; מקצתה אולי בגלל נוכחות נשותינו: הכוונה לאוירה הניטראלית ששררה באולם כאשר עלו על הבמה בזו אחר זו נערות – בדרך כלל בליווי אותה מנגינה – מהן שהתפשטו מהן ערומות, ובנוסף מדי פעם גם הקומיקאי שהשמיע את בדיחותיו רובן חסרות טעם. קרוב לוודאי שהיינו עוזבים את המקום אלא שלפתע עלתה על הבמה בחורה בשם "טמפסט סטורם" (Tempest Storm b. 1928) שחישמלה את האולם ונתנה משמעות חדשה למושג "נוכחות". מסתבר שהיו עוד כמה בחורות ולא דווקא צעירות שהייתה גם להן את אותה נוכחות מהממת: האחת הותיקה, "גייפסי רוז" לי (Gypsy Rose Lee 1911-70), והשנייה קצת יותר צעירה ממנה "לילי סט. סיר" (Lili St.Cyr 1918-99).

בתחילת חופשת הקיץ שבין השנה השלישית לרביעית חזרת לעבודה במפעל הסוללות. זמן קצר לאחר מכן התברר שנורה בהריון – הריון שהיה משעשע ומדאיג בו זמנית. משעשע מכיוון שהחליפה את המזכירה הקודמת של נויפלד שנכנסה להריון זמן קצר לאחר שהחלה לעבוד שם. מדאיג מפני שלא היה לנו מושג כיצד נסתדר מבחינה כלכלית, ועוד יותר כאשר קמתי בוקר אחד כולי מכוסה כתמים אדומים שזוהו מיד כאדמת, מחלה מסוכנת, במיוחד לעובר. בלית ברירה נורה עברה לגור אצל הוריה ואני נשארת לבד בדירה. יומיום לקראת הצהרים היו מניחים לי קערת אוכל מחוץ לדלת, בדרך כלל אמה של נורה או אחת מחברותיה, כי היא עצמה הוזהרה שלא להתקרב מחשש שתידבק. בינתיים הגיעו לביקור מישראל הוריה של מצה, סופיה ונחום חייטוביץ', כלומר הסבא והסבתא של נורה. איני זוכר כמה זמן נמשכה המחלה עד שחלפה סכנת ההידבקות. אבל במהלכם נפטר לפתע הסבא של נורה מהתקף לב, וימים ספורים לאחר מכן נורה נתקפה בכאבים והפילה את העובר. הסברה הייתה שהדבר נגרם כתוצאה מהזעזוע על מותו של הסבא, שהיה כנראה אדם מקסים שהתחבב, ללא ספק, על נורה על אף שאני לא זכיתי לראותו אלא פעם אחת בגלל מחלת האדמת.

נחום חייטוביץ', ציור של נורה.

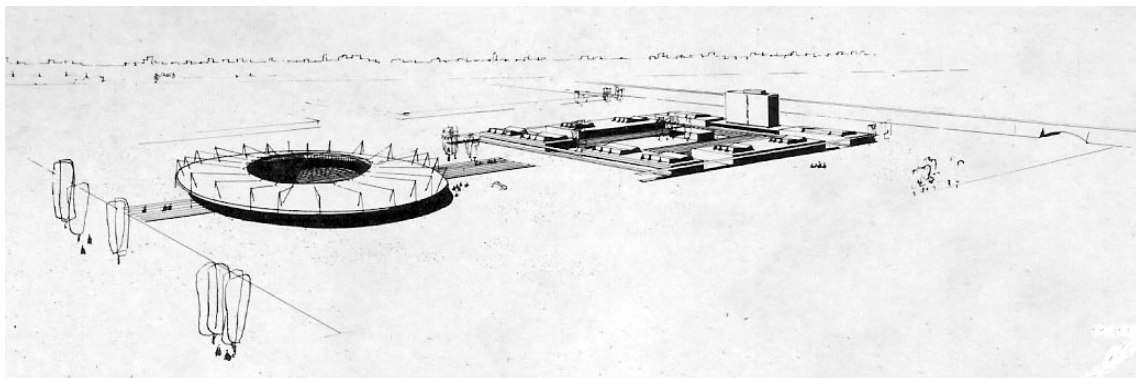
למרות הצער על מות הסבא וההפלה ניסינו להתנחם בכך שהמצב עשוי היה להיות גרוע יותר לו נורה נדבקה באותה אדמת. ההפתעה הייתה בעוצמת הכאבים כתוצאה מהמשך השינויים הגופניים למרות הפסקת ההריון, כגון חלב בשדיים. אבל קשה מכל הייתה עגמת הנפש כאשר נודע לה שהעובר היה זכר כבן שלושה חודשים. הפתרון למצב היה, מבחינתי, וכפי שהציעו כולם, לאפשר לנורה להיכנס להריון מהר ככל האפשר, כלומר כשלושה ארבעה חודשים לאחר ההפלה. מבחינתי, פירושו של דבר היה לגמור את הלימודים מהר

ככל האפשר. לשם כך עברו עלי שישה עשר חודשים רצופים עם עומס הלימודים המקסימאלי המותר – חודשים מבולבלים שכללו מתח ופורקן, צער ושמחה ואפילו חופשה קצרה עבורי, כמעט בלית ברירה, כפי שיתברר בהמשך.

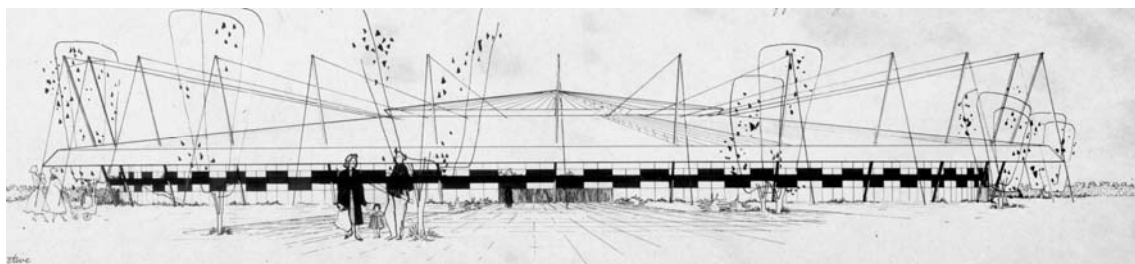
השנה הרביעית, כמו קודמותיה, הוקדשה לתרגילים המדגישים את השימושיות, למעשה "תרשימי זרימה", אבל עם כמה הבדלים משמעותיים. בראש ובראשונה פרויקטים גדולים יותר, שלא רק איפשרו אלא חייבו שיתוף פעולה בין שני סטודנטים. ללא ספק בעיה קשה לכשעצמה הדורשת הרבה סבלנות, הבנה או אפילו ידידות בין שני השותפים. אבל בו זמנית גם חוויה מועילה, שנבעה כנראה מניסיונו של המנחה, סידני כ"ץ, אדריכל בשנות הארבעים לחייו, שהיה נשוי לאדריכלית ילידת פינלנד, טאינה וויסמאן (Waismaan) ושותף ביחד איתה במשרד פעיל וגדול יחסית לאותם ימים. אותו שיתוף פעולה התפרש גם כרשות ואפילו עידוד, להיעזר במומחים כפי שהדבר נעשה במשרדים, כלומר החל ממהנדסי בנין עבור דרך ציירי פרספקטיבות ועד לבוני דגמים. הבדל נוסף היה מקור התרגילים, מקצתם תחרויות סטודנטים של ארגון האדריכלים בברוקלין ומקצתם תחרויות של המועצה הארצית להוראת אדריכלות*. אבל, ההבדל החשוב ביותר באותה שנה נבע מסידני כץ עצמו – שכבר הזהרתי את שמו כמי שעתיד להתמנות בתחילת שנות ה-1920, בראש בית הספר לאדריכלות, אדם אופטימי ללא יומרות או התנשאות, שעודד כל יוזמה וניסוי.

התרגיל הראשון היה בית מטבחיים עירוני ובצמוד אליו יריד של ירקות, פירות ופרחים, האמור להתקיים רק ימים ספורים, במועדים מסוימים ולכן רצוי בבנייה קלה; בניה שפירשתי אותה בצורת אהלים הניתנים לפירוק. עם כי אפשר שהשימוש באהלים היה נתון ששולב בפרוגרמה עצמה. תחילה הוצע לי לעבוד בשיתוף עם אחד התלמידים היותר צעירים שבכיתה. מעט מאוד זכור לי מאותה שותפות פרט לכך שלא היה מוכן לאכול, בארוחות המשותפות, שום דבר פרט לנקניקיות (Hotdogs) – אחד המאכלים היותר פופולאריים בין הצעירים באותם ימים. המשבר ארע כאשר שינה בהעדרי את התוכנית; מעשה שכל כך הרגיו אותי שסילקתי אותו בכוח מהבית. בשלב זה ברור היה לי שאין שום אפשרות שנעבוד ביחד. איני יודע מה הוא חשב או הרגיש, אבל כעבור עשרים וחמש שנה, במפגש מצומצם של חברים מאותה כיתה הופיע עם אשתו והעלה משום מה בעיניים נוצצות זכרונות מאותו שיתוף פעולה קצר ומביך. כמו שאומרים: "even the bad times were good" (אפילו הזמנים הרעים היו טובים). מכל מקום, במבט לאחור ברור לי שעם יותר זמן וידע ניתן היה לפתח את רעיון האהלים ליצירה בפני עצמה כפי שעתיד לעשות האדריכל הגרמני פריי אוטו (Otto 1925).

* National Institute for Architectural Education (N.I.A.E)

שוק סיטונאי ויריד פירות ופרחים (פרספקטיבה, שנה ד').

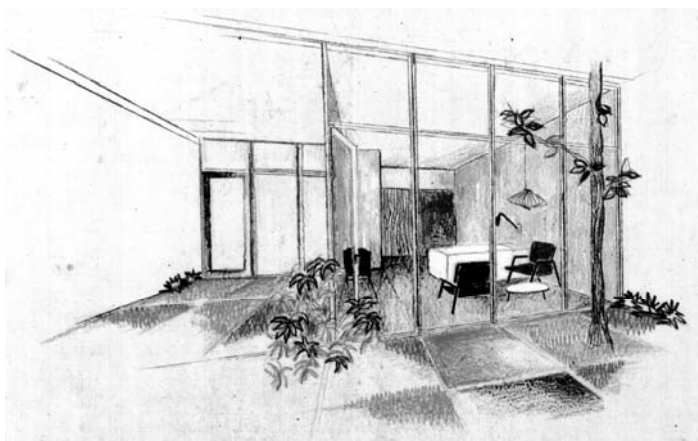

שוק סיטונאי ויריד פירות ופרחים (חזית, שנה ד').

בית חולים גריאטרי (מודל, שנה ד').

התרגיל השני שילב בית הורים עם בית חולים גריאטרי; תרגיל שעיקרו היה הניסיון להנעים ככל האפשר את השהייה במקום, על אף שכיום בגילי ספק רב אם הייתי רוצה להימצא במוסד מעין זה. בסופו של דבר את המאמץ העיקרי עשיתי לא בתרגיל עצמו אלא בהגשת הפרויקט בשיתוף עם ידידנו בוב אדלר הצייר שפגשנו בזמנו בפירנצה. על פי הצעתו הדפסנו את כל השרטוטים על דפים שקופים בעלי גוון כחלחל, שבגבם בוב צבע את הצמחייה בגווני פסטל אבל לא רק חמים וקרים, בהירים וכהים אלא גם עם מאפייני ריח וטעם: חמוצים, מתוקים, מרים וחריפים – מאפיינים שכלל לא חשבתי עליהם וכנראה גם לא נורה, על אף שהיינו אמורים להכיר אותם מדברי מאכל כגון גלידות, סוכריות ומיצים.

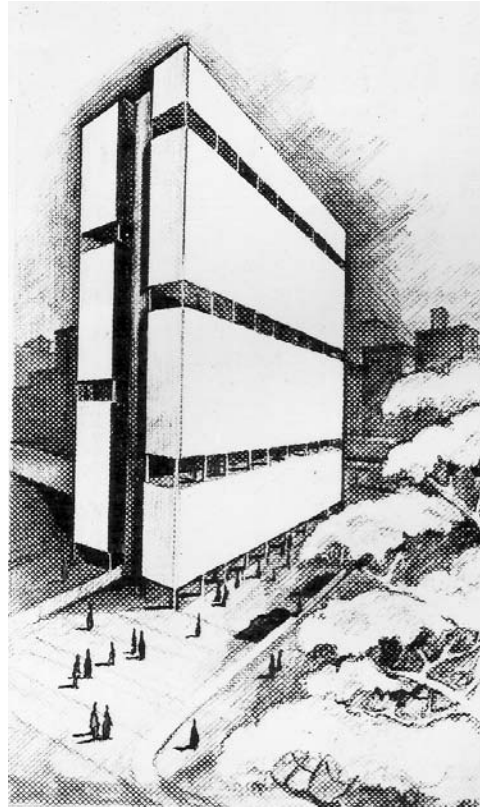
בית חולים.

התרגיל השלישי הוקדש למגורים בקומות על פי הנחיות רשות השיכון הממלכתית (Federal housing Aulhouthy) – תרגיל שנעשה במסגרת תחרות ארצית של סטודנטים שבו חולק הפרס הראשון ביני ובין תלמיד בית ספר אחר. עם כי הצעה שלי היא זו שפורסמה בכמה כתבי עת, לאדריכלות ועיצוב ומחניף במיוחד ביומון "הניו-יורק טיימס" אותו קראו כמעט כל מכרנו; פירסום שאני זוקף אותו לזכותה של נורה שציירה עבורי את הדמויות המופיעות בחתך כמו גם יוג'ין פוטרמן*, תלמיד שנה חמישית, שהוסיף צללים ורקע לפרספקטיבה ונורה את הדמויות בחתכים. המדובר באותו פרס שארנסט אביה של נורה הגיב עליו בתנועת יד של ביטול כאשר נאמר לו שהמדובר ב-200 דולר אמנם לא סכום גדול – חודש משכורת של אדריכל בוגר מכללה – אבל בכל זאת מחווה בעלת משמעות לפחות עבורי. נורה, על כל פנים, הסתירה ממני במשך זמן רב את אותה תגובה עד ששמעתי על כך מפי אחיה פרנק-אלן.

באשר לפרויקט עצמו גיליתי בו לאחר שנים שני פגמים שנעלמו מעיני ובודאי מכל אלה שדנו בו: ראשית זרימת החלל הנראית בחתך אינה אלא אשליה, כי היא קיימת רק בקטע שבו מצויות המדרגות ושנית ההתעלמות מאי הנוחות בעליה וירידה במדרגות לאמהות עם

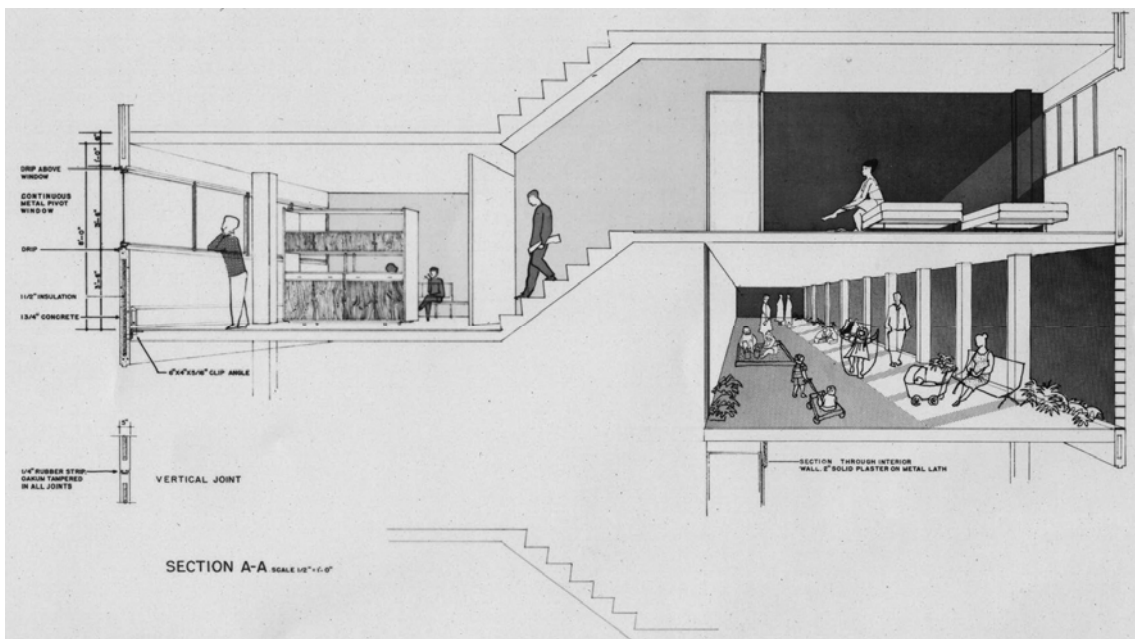
* יוג'ין פוטרמן (Futterman 1936- 87), עבד

במשרדו של נויפלד במשרה חלקית עד תום לימודיו במכון "פראת" (1957) בתקופה זו היה ידוע בזכות אביו יצחק מעילים אופנתיים מפרוות כבשים שאצלו ניתן היה לרכוש אותם כמעט בחצי מחיר. אבל גם בזכות כישרונו כמאייר – כך למשל, כאשר הוסיף לבקשתי, כלאחר יד, דמויות עצים וצללים לפרספקטיבה שהגשתי בתחרות לבית דירות רב קומות. בהמשך ערך ביקור של כשנה בישראל וחזר נלהב במיוחד מהאדריכלות הלבנה שראה כאן. בעת אותו ביקור עבד זמן מה במשרד האדריכלים אברהם אקסלרוד וליאו גולדנר. במסגרת זו עיצב את גגון תחנות הדלק של חברת "פז". עם שובו הוזמן כמנחה במכון "פראת" במקביל פתח משרד בניו יורק ולאחר מכן במקבץ העיירות האמפטון (Hampton). פוטרמן זכה להצלחה רבה משלהי שנות ה-1970, כאשר זנח את המודרניזם לטובת סגנון פוסטמודרני מסורתי; סגנון שבו הספיק לתכנן כמאה בתי מגורים בטרם חלה בסרטן הכבד ממנו נפטר בהיותו בן כ-51.

בית דירות (פרספקטיבה. שנה ד').

תינוקות וילדים, מהשטחים הפתוחים, שבין הדירות לדירות עצמן – התעלמות שהייתה אופיינית לתפיסת עולם של צעירים כפי שהיה המודרניזם עצמו – העיקר שיראה יעיל ונקי, בין אם הוא כזה או לא. פגמים אלה צערו אותי במיוחד מאחר ומדובר בעיבוד רעיון שכבר עסקו בו אדריכלים אחרים – הכוונה לפיצול הדירה לקומות או כמו במקרה זה לחצאי קומות – בעוד שאני חשבת שהצלחתי להתגבר על מרבית הקשיים החבויים בו. יספיק אם אומר שאני עתיד לחזור לאותו רעיון כעבור מספר שנים כאשר תכנתי את בית בתל אביב, ולדעתי אפילו בהצלחה, כי נוצרה בו אותה זרימת חלל שאליה התכוונתי מלכתחילה.

בית דירות (שנה ד').

YOUNG ARCHITECTS WIN DESIGN PRIZES

State Gives \$200 and \$100
in Competition Aimed at
Lowering Building Costs

State Housing Commissioner Joseph P. McMurray tossed \$300 of prize money into the well of architectural learning yesterday and wished for a thousandfold return in eventual savings on building costs.

Mr. McMurray presented prizes of \$200 and \$100 and several honor awards to undergraduate winners of a contest in the design of multiple dwellings. The competition was conducted in schools of architecture by the National Institute for Architectural Education, a nonprofit organization at 115 East Fortieth Street, under a grant from the State Division of Housing.

The terms of the competition called for economies in the design of high-rise apartment buildings and two-story row houses.

Mr. McMurray said the architectural competition was part of an over-all program to achieve savings in cost of public and private housing. Other phases are being conducted in cooperation with schools of architecture and with labor, builders, architects, and manufacturers of building materials and appliances. Joshua D. Lowenfish, chief of the Housing Division's bureau of architectural research, is coordinating the program.

The Award Winners

Commissioner McMurray made the awards at a ceremony in the Housing Division office, 270 Broadway. The \$200 first prize for the best design of a multi-rise building went to Eliezer Frenkel of 66 West Eighty-eighth Street, a student at Pratt Institute, Brooklyn. The \$100 prize for best design of a two-story row house was won by David Basch of 2865 University Avenue, the Bronx, a student at Cooper Union.

Non-cash awards were made as follows:

For design of a multi-rise building—second prize, Michael Bobick, of 9302 Ridge Boulevard, Brooklyn; third prize, Louis Rozenseld, 277 Washington Avenue, Brooklyn, and honorable mention: Gerhard Huegel, 614 Forty-fifth Street, Brooklyn; Roy Rosenbaum, 148-25 Eighty-fourth Street, Jamaica, Queens, and Emanuel Masagna, of 137½ Washington Avenue, Brooklyn. All are students at Pratt Institute.

For design of a two-story row house—honorable mention, Brooks Godfrey of Rice Institute, Houston.

The winners were chosen by a jury of twelve nationally known architects.

AUGUST, 1958 VOLUME 5 NUMBER

8

INDUSTRIAL DESIGN

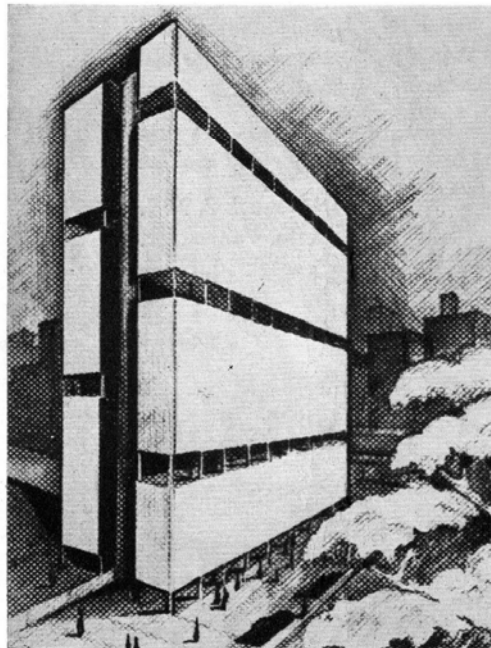
Copyright 1958, Whitney Publications, Inc.

Competitions and awards

The National Institute for Architectural Education has announced the winners of the New York State Division of Housing's student competition for low-cost housing projects. First prize of \$200 went to Eliezer Frenkel of Pratt Institute for "A High Rise Apartment House in a Development", and the \$100 second prize to David Basch of Cooper Union for "A Basic Unit in a Housing Development of Row Houses."

The Society of the Plastics Industry has announced the opening of its **Fourth Annual Informative Labeling Contest**. All companies and individuals manufacturing plastics products available to the public are eligible to compete for awards in nine major consumer product categories and for a Grand Award for "Best in Show." Entry blanks, which should be returned before October 26, may be obtained from the SPI, 250 Park Avenue, New York 17.

Entries for the **22nd Annual Variety Store Packaging Awards Competition**, sponsored by *Variety Store Merchandiser*, 419 Fourth Avenue, New York 16, should be submitted by August 31.

Prize-winning project by Eliezer Frenkel

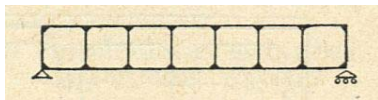
AUGUST, 1958 VOLUME 5 NUMBER

THE NEW YORK TIMES,
FRIDAY, JULY 11, 1958.

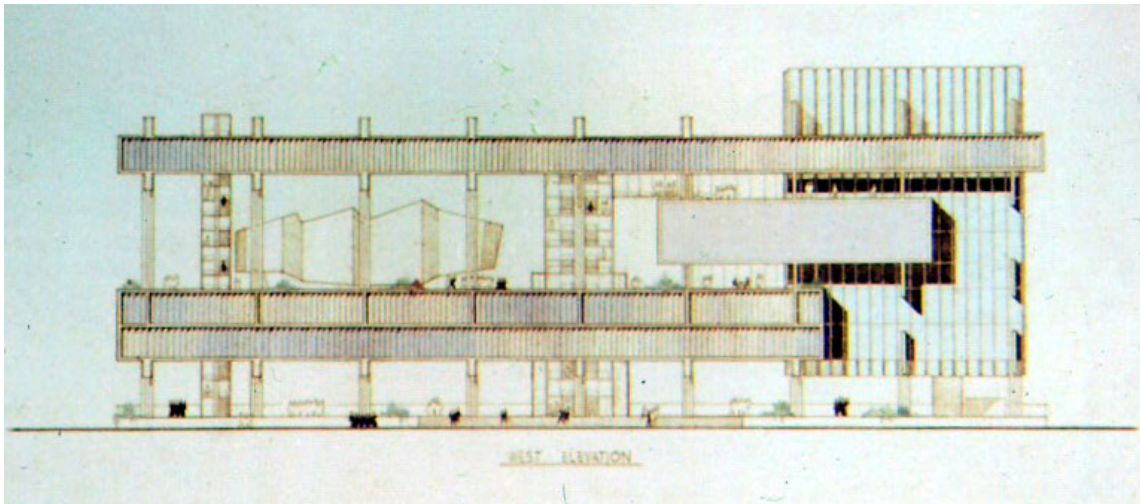
התרגיל הרביעי והאחרון באותה שנה היה "מכללה קהילתית" (Community College) – סוג של מוסד, חדש יחסית באותם ימים, שנועד לגשר בין לימודי התיכון לאקדמיה. הצורך בכך נבע מהרצון להפיץ את ההשכלה למירב הנוער ולכן הסמיכות לבית, שפירושה, מבחינת ההורים, גם יתר שליטה על הילדים וגם חסכון בהוצאות. עם זאת משך הלימודים במסגרת זו הוגבל לשנתיים, כלומר ללא תואר, שאותו חייבים להשלים במוסדות המתאימים. בנוסף אפשרו מוסדות אלו רכישת מקצועות ברמה על תיכונית הן למי שהמשיכו והן למי שלא המשיכו בלימודים. מכל מקום, בתרגיל זה ניסיתי בפעם הראשונה את כוחי בפתרון לא שגרתי, קרוב לודאי בזכותו של המנחה, שעודד אותנו לפתח רעיונות עצמאיים. הבעיה העיקרית כפי שניתחתי אותה הייתה המגרש הקטן, יחסית, בלב העיר שיועד לבנין; מגרש שחייב בניה בקומות, כלומר מכללה הנשענת על מערכת מעליות. מכאן גם ההצעה להוסיף שטחים פתוחים בקומות לרווחת התלמידים, על אף שלא צוין גודל השטח הדרוש או הראוי לצורך זה. הדגשת שלד הבנין, הייתה אחד הנושאים המרכזיים באותה שנה. לפיכך נעזרתי בשני המהנדסים הישראלים, ד"ר לב צייטלין ושמעון ירון, שעבדו ביחד עם נורה במשרדו של האדריכל יוסף נויפלד. אלה הציעו לי שני פתרונות: האחד, שימוש בקורות ויראנדיל**, והשנייה, פיצול העמוד, כפי שנהוג בעמודי עץ בארה"ב, שפירושו פחות חומר. בנוסף, הכוונה הייתה לצקת את הקורות על הקרקע ולהחליק אותן בעזרת מנופים ברווח שבין העמודים – שיטה יעילה אבל מבחינתי חשוב לא פחות היה המראה האווירי. כמו כן ניסיתי ליצור מקצב צבעוני של תריסי בטון אנכיים כהגנה בפני קרני השמש בכיתות ולבסוף גם אולם מופעים שנראה כאילו הוא מרחף בין הקומות. כל זאת התאפשר לי גם בזכות שותפי לתרגיל, אלפרד^(ד) סמנסקי, בחור בן גילי, שהצטיין, במושגי אותם ימים, בשרטוט וטכניקות למציאת נקודת המבט המתאימה ביותר.

גשר קורות ויראנדיל.

**ויראנדיל Vierendeel: קורות בגובה קומה שלמה, שבהם החיבור בין החלק העליון והתחתון נעשה על ידי עמודונים ללא אלכסונים. התוצאה היא קומה המתאימה לחדרים קטנים, כגון כיתות, משרדים, שירותים ומחסנים' בעוד שבין שתי קומות כאלה נוצר מרחב חופשי לחלוטין, מעמודים.

מכללה קהילתית (חזית, שנה ד').

המורים התכנסו סביב הגיליונות וכל צורת גינוי אפשרית הושמעה שם. החל מביטול השלד ההנדסי כבלתי אפשרי ועד לאי כדאיותה של ההצעה מבחינה פונקציונאלית – ביקורת שדחיתי על הסף: ראשית היו בידי חישובי השלד. כתוצאה מכך התכעס עוד יותר המהנדס המנחה שטרח להוריד לי את הציון באותו סמסטר, לדרגה הנמוכה ביותר בטרם כשלון. באשר לביקורת השימושיות זו נדחתה על ידי סידני כץ המנחה האחראי על השנה הרביעית. אדרבא לדעתו הפתרון ענה הן על דרישות הפרוגרמה והן על הביטוי ההנדסי והאדריכלי. חילופי הדברים הגיעו עד לאיום של סידני כץ שיפרוש מהמוסד אלא שלבסוף הושגה פשרה בין המנחים, במידת מה על חשבוננו, בצורת ציון 'טוב' אבל לא מעבר לכך.

מכללה קהילתית(פרספקטיבה, שנה ד').

האיום עצמו היה משמעותי בהתחשב בכמה גורמים שעדיין לא ידעתי עליהם דבר: ראשית, היותו מהבודדים בעל משרד מצליח כלומר ניסיון מעשי רחב. שנית, מעמדו כמתווך בין לשכת האדריכלים ברובע ברוקלין והמכללה הנמצאת באותו רובע. שלישית, פועלו במסגרת הוועדה הארצית לחינוך אדריכלי המנפיקה פרוגרמות בצורת תחרויות כלל ארציות ובין לאומיות, לשימושן של כל המכללות – מעין המשך של מסורת תרגילי ה"בוזאר" הצרפתי שהיו מופצים בכל העולם. ראוי להוסיף שהקשר ביני לבין סידני כץ, כמו עם סיביל מוהולי נאג', נשמר לאורך כל השנים, כולל ביקור בתל אביב ושבו השיא לי עצות כיצד לנהל את משרדי. יתרה מכך בשנת 1976, לאחר מרד הסטודנטים, כץ עתיד להתמנות, כפי שכבר ציינתי, כראש המחלקה לאדריכלות עד מותו, כעבור שנתיים. במסגרת זו הציעה לי להקים ולנהל שלוחה של "פראת" בתל אביב אבל מסיבות שונות, בעיקר החשש מהוצאות כספיות בלתי צפויות, הפרויקט לא יצא לפועל. עם זאת הועבר אלי לצורך זה מידע פנימי רב משמעות שעזר לי לימים ביסודה והפעלתה של מכללה עצמאית לאדריכלות בתל-אביב. אבל זה כמובן סיפור אחר.

*

שנת הלימודים הרביעית הייתה מלווה כמעט מתחילתה בהריון השני של נורה. כצפוי הדבר גרם לאושר רב כמו גם לאי נוחות ומבוכה, בגלל הבחילות, התיאבון למיני מאכלים שונים ומשונים ומעל לכל שינוי הגוף ככל שהבטן הלכה וגדלה. במקביל התרחב במקצת חוג מכרנו הישראליים, שאמנם חיו כאן, אבל עם כוונה לחזור לארץ. בין הראשונים היה אהרון גלס, בוגר "בצלאל" והישראלי היחידי שלמד בזמני במכון "פראת", אבל במגמה לעיצוב המוצר. עד מהרה הצטרפה אליו חברתו ולימים אשתו, יעל בת הקיבוץ אפיקים. בנוסף פגשנו מדי פעם את שמעון ירון – אותו מהנדס בנין שסייע לי בשנה הרביעית – בוגר הטכניון בחיפה ואוניברסיטת "קולומביה", בן למשפחה ירושלמית, שעבד עם נורה במשרדו של נויפלד, ובהמשך גם את אשתו גיזאן עיתונאית אף היא בוגרת "קולומביה". דרכם, פגשנו את המשורר דידי מנוסי – מכר ותיק מחוג התרבות של דיזינגוף – שהיה מגיע מדי פעם לנוי יורק ומתארך כאן אצל חברתו ולימים אשתו, הגרפיקאית צילה לונדון. בקיצור חבורה קטנה, ידידותית

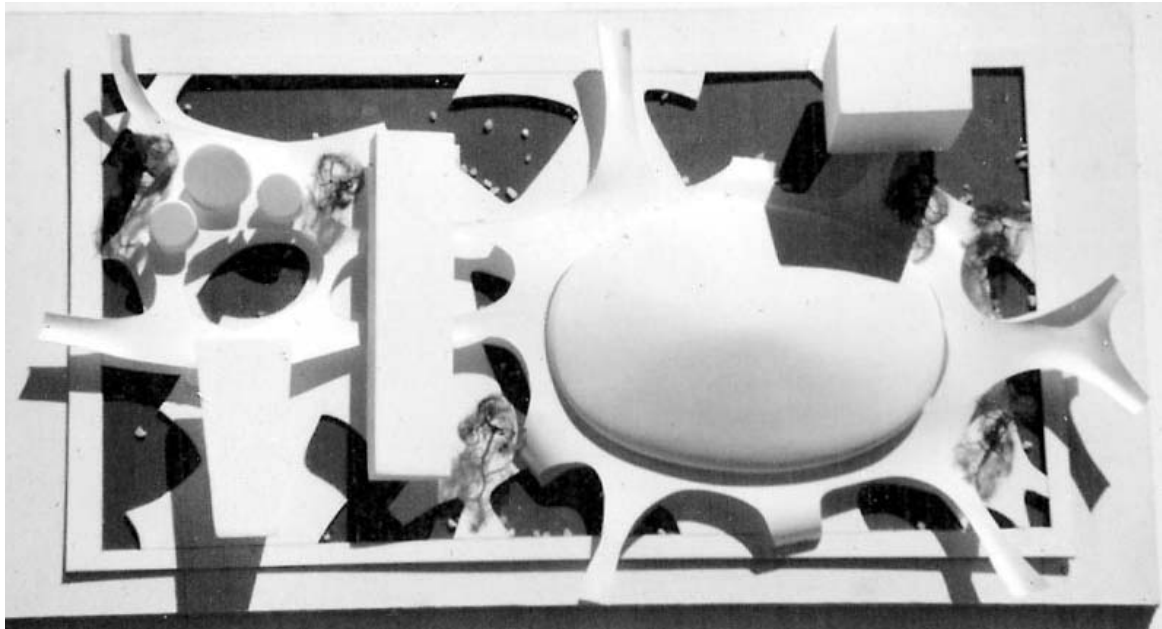
נורה בהריון עם המיטריה, 1958.

ומגוונת, שבה יכולתי לדבר בעברית – לאחר שדיברתי רק אנגלית במשך שלוש שנים – אבל לא יותר מאשר כמה משפטים כי נורה וג'ואן היו משתיקות אותנו מכיוון שלא הבינו אף מילה.

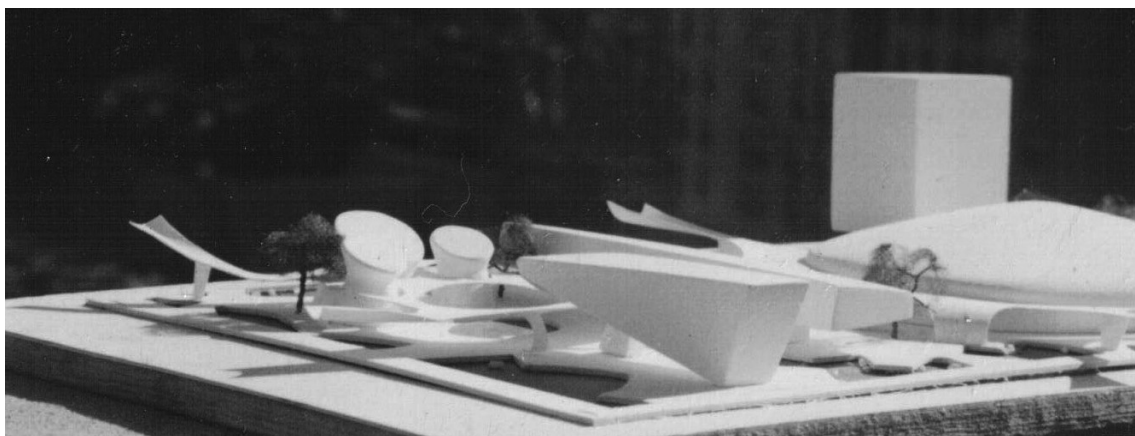
להערכת הרופאים נורה עמדה ללדת בתחילת יולי ובהעדר סידורים מתאימים ברור היה שלא תוכל לחזור לעבודה. פירושו של דבר שהיה עלי לעשות ככל האפשר על מנת לסיים את הלימודים ולהתחיל לעבוד לקיומנו. לשם כך נרשמתי לקורס קיץ באדריכלות; קורס קצר ואינטנסיבי של שישה שבועות, שבזכותו יכולתי לקצר את הלימודים בסמסטר שלם. החיסרון בקורס זה נבע מהצורך למצוא את הפתרון לבעיה שהוצבה בפנינו כמעט מיד, על מנת שיישאר מספיק זמן להגשה סופית ראויה. חשש מסוים היה לי גם ממנחה הקורס, וויליאם בריגר, שהמפגש איתו בשנה הראשונה החל ברגל שמאל על אף שבסופו של דבר, כפי שכבר סיפרתי, התגלה כבעל יכולת ניתוח מרשימה הן מבחינת הפונקציה ואפילו צורנית, כל עוד לא הייתה חריגה מידי, כפי שקרה ימים ספורים קודם לכן בהגשת תרגיל המכללה.

*

מרכז תרבות ואמנויות (מודל, קיץ שנה ד').

נושא התרגיל, באותו קורס קיץ, היה מרכז אירועים ואמנויות. בדיעבד, ממרחק השנים, הנושא נראה לי תמוהה, במיוחד לאחר שכבר בשנה השלישית, כלומר שנה קודם לכן, שיבץ במערכת תכנון של מוזיאון לאמנות. במילים אחרות, פעמיים נושא שאין לי דבר עם התפיסה הפונקציונאלית הקיצונית שבה דגל ופעמיים כאשר הייתי בין תלמידיו. האם עשה זאת גם בשנים האחרות? איני יודע, אבל ספק רב. מבחינתי, על כל פנים, הייתה זו הזדמנות לנסות את כוחי בצורות עגולות וסגולות; מעיין מחווה לאדריכל הברזילאי אוסקר נימאייר (Niemeyer 1907-). אבל לא כלוחות שטוחים, כפי שהיו אותן עבודות שלו שהכרתי, כגון הבית שבנה לעצמו, אלא כגופים תלת מימדיים – גופים שהייתי מתקשה לשרטט או להמחיש בפרספקטיבה אלמלא עזר לי אהרון גלס שיצר עבורי את הדגמים על פי הנחיותיי; צורות שכלל לא ידעתי באם ניתן לבנות אותן. מבחינה זו התבססתי על התפיסה לפיה "הכל אפשרי". אותה תפיסה ששמעתי מספר חודשים קודם לכן ממכרי, המהנדסים לב צייטלין ושמעון ירון, בהקשר לתכנון פרויקט המכללה ואשר הייתה מאז כנר לרגלי בכל הזדמנות שניתנה לי לחרוג מעט מהשגרה.

מרכז תרבות ואמנויות, מבט מהצד.

ביתו של אוסקר נימאייר, 1953, ריו דה ז'אנרו, ברזיל.

ביתו של נימאייר.

אהרון גלס (1924-69) יליד וינה. הגיע ארצה במסגרת עליית הנוער ערב פרוץ מלחמת 2 (1/9/1939) התחנך בקיבוץ "מסדה", והצטרף כחבר לקיבוץ "כפר מכבי" מקום בו עבד בין השאר כרועה צאן. עם פרוץ מלחמת העצמאות התגייס לנח"ל. לאחר שחרורו למד גרפיקה במכללת "בצלאל" בירושלים (1950-53) המשיך לימודיו בלונדון שנה אחת ולאחר מכן במגמה לעיצוב המוצר ב"פראת" (1954-58). כשנתיים לאחר סיום לימודיו חזר לארץ ועבד תחילה כשכיר ולאחר מכן כעצמאי ולבסוף בשותפות עם מעצבים אחרים. אהרון נפטר מגידול ממאיר בהיותו כבן 45.

בנוסף לאותן קליפות בטון בצורות חופשיות מופיעים בפרויקט שלוש "ארובות אור" בצורת משפך הפוך וקטום לכיוון צפון על מנת למנוע סינוור על ידי חדירה ישירה של קרני שמש. צורה דומה מופיעה האצל לה-קורבוזיה, שראיתי אולי, באסופה של עבודותיו שקיבלתי במתנה מהורי שנה קודם, ליום הולדתי ה-28 וללא ספק ראיתי אותה בפרויקט "תחנת מחקר על הירח" שעסקו בו כשנה קודם לכן תלמידי המחזור שלפני. לצערי דבר מכל האפשרויות ההנדסיות המצוינות בצורות אלו לא נדון במסגרת הלימודים למרות שהיו יכולות לשחרר את הדמיון הצורני, שהיה כבול למגבלות הבנייה המסורתיות של עמודים וקורות. אפילו הקשת והכיפה נזנחו, משום מה, כבלתי ראויות צורנית, נושא שעוד אחזור אליו בהמשך בקשר לעבודת הגמר שלי. יספיק אם אציין כאן שהחידוש היחיד שדובר בו היה קליפת בטון דקה שפיתח האדריכל-המהנדס הספרדי פליקס קאנדלה (Candela 1910-1971) – קליפה בצורת קמרון כפול (פראבולה היפרבולידית) העשויה מקוים ישרים ועל כן קלה יחסית ליציקה. עם זאת היו רבים שטענו נגדה מכיוון שהיא מתבססת על ניסויים בפועל ולא על חישובים הנדסיים. אבל למרות אותן הטענות הצורה הייתה חביבה על אדריכלים בכל העולם כולל ישראל. כך למשל תחנות חברת הדלק "פז" (אדריכל יוג'ין פוטרמן) ושערי הכניסה לאוניברסיטה בגבעת רם, ירושלים (אדריכל אמנון אלכסנדרוני).

בעוד אני טורח עם אהרון על הגשת פרויקט קורס הקיץ, נורה כבר עברה לגור בבית הוריה. הצפי היה שהיא עשויה ללדת בכל רגע ומשם יידרש פחות זמן על מנת להעביר אותה לבית החולים. ואכן ביום ראשון ה-6 ליולי 1958, כלומר יום לפני המועד שנקבע להגשת הפרויקט, הוריה טלפנו והודיעו לי שהחלו צירי הלידה והיא נמצאת כבר בחדר היולדות. לתומי סברתי שהמדובר בבית החולים "הר-סיני" שליד דירתם, אבל הסתבר שמשום מה נלקחה לבית החולים "לנוקס היל" (Lenox hill), אף הוא סמוך אליהם במזרח העיר. כאשר הגעתי לשם במונית, לאחר כמה דקות, נורה הייתה עדיין בחדר היולדות וכמקובל באותם ימים לא נתנו לאיש מאיתנו להיכנס אליה. לאחר המתנה ארוכה למדי, אולי כשעה, נאמר לנו שהלידה עשויה להתמשך. בלית ברירה נאלצתי לחזור הביתה על מנת לגמור את השרטוטים ולעזור לאהרון לסיים את הדגם.

זכור לי, כי בטרם הלכתי, ארנסט אביה של נורה הצהיר שהוא מתכוון להישאר ולחכות עד ללידה עצמה. מנימת קולו ברור היה לי כוונתו הייתה בעיקר להקניט אותי. לפיכך פניתי אל מצה, אמה, בבקשה שתתקשר אלי ברגע שניתן יהיה לראות את נורה. בסופו של דבר ארנסט ומצה התחלפו ביניהם, כפי שהנחתי שיעשו, כי צירי הלידה נמשכו שעות ארוכות. מכל מקום, כאשר סוף-סוף התקשרו אלי ומיהרתי לחזור לבית החולים, זכור לי רק שהדגם שאהרון עבד עליו עדיין לא היה גמור. מעבר לכך הכל לוט בערפל השכחה פרט לתינוקת שנראתה כאסקימואית קטנה: פנים עגולות, עיניים צרות

ופלומת שער שחור. למעשה לא הופתעתי, כי נראתה כמו האבא שלי ועוד רבים מבני משפחתי. איני זוכר מתי ראיתי את התינוקת עצמה לראשונה: באותו יום מבעד לחלון הזכוכית או כעבור מספר ימים, כאשר הביאו אותה הביתה ונתנו לה את שמה תמר שהפך מיד ל- תמי. אבל גם נחומה – כשמו של סבה של נורה שנפטר כשנה קודם לכן. פירושו של דבר אותו זיכרון של מראה פניה מקורו בצילום עם צמיד ועליו השם, כפי שנהגו לעשות בארה"ב על מנת למנוע טענות וחשדות של החלפת תינוקות; אפשרות הנובעת מכך שאת התינוקת עצמה ראיתי רק מרחוק מבעד לזכוכית – מרחק שממנו קשה לזהות תווי פנים.

צילום של תמי, דקות לאחר הלידה. נורה: דיוקן של תמי כשבוע לאחר הלידה.

כאשר סיימתי את פרויקט הקיץ באדריכלות כבר הייתי רשום לקורס קיץ קצר נוסף של שלושה שבועות בלבד, הפעם סדנת פיסול באוניברסיטת ניו יורק. המדובר בקורס "בחירה מקצועית", ואחד הבודדים שמוותר היה לקחת במוסד אחר, מכיוון שלא ניתן במכון "פראת" עצמה. למעשה כבר השלמתי את רוב הדרישות לתואר למעט קורס מסכם בתולדות האמנות והאדריכלות וכמה נושאים טכניים שנהוג לשלבם בעבודת הגמר. פירושו של דבר שלא נותר לי אלא סמסטר אחד של לימודים שיסתיים בדצמבר, כפי שתכננתי מלכתחילה. המדובר אמנם במאמץ לא קטן אבל אפשרי. באשר לאותה סדנת פיסול איני זוכר מה דחף אותי להירשם אליה. אולי כדי להקל עוד יותר על הסמסטר שנוותר לי או אולי בהמלצה של נורה או אחד ממכרני. במבט לאחור ברור לי שסדנת הפיסול הייתה עבורי הניסיון הראשון לביטוי מוחשי של צורה וחומר בתלת מימד; סדנה שבה ניסיתי הכל: קרטונים, חול, גבס, חימר, נחושת ולוחות ברזל כמו גם כל אמצעי, כולל הלחמה וכמה שעות של אימונים שבסופם קיבלתי תעודה שאיפשרה לי להשתמש במכשירי הריתוך כנדרש לעבודות בברזל. אין ספק שהסדנה מתחילתה ועד סופה הייתה עבורי חוויה משחררת, וממכרת ולא מן הנמנע שבנסיבות אחרות הייתי מתמיד באותו כיוון.

בתום סדנת הפיסול ועד תחילת שנת הלימודים נותרו עדיין כשלושה שבועות. כמתוכנן נורה ואני עברנו עם הוריה והעוזרת לבית הקיץ ב-פורט סאלונגה; צעד שהתברר מיד כבלתי מוצלח בגלל אביה שלא חדל מלהתלונן על כל דבר שנעשה או לא נעשה. אבל לצערי נאלצנו להישאר שם עד שנורה תחלים ובנוסף לא רצינו לחזור לדירה האפלה וטרם מצאנו דירה עם חדר מואר עבור התינוקת. עד היום איני יודע כיצד קרה הדבר שבדיוק לעת זו הוצעה לי טיסת חינוס ל-לוס אנג'לס על ידי מכר של ארנסט אביה של נורה, שהיה ממנהלי חברת התעופה "פלאיינג טאייגרס" ("flying tigers"); חברה שאיתה עבד מזה עשור כאשר שכר את מטוסייה לעלית יהודי תימן במבצע "מרבד הקסמים". במחשבה שנייה על אותה הזמנה לטיסת חינוס לא אתפלא שהיוזמה הייתה של נורה או אמה על מנת לצמצם את החינוך ביני לארנסט. החשד צריך היה לעלות בליבי כאשר סודר "כאילו במקרה" שלא אסע לבד אלא עם בוב אדלר שהידידות איתו ואשתו לואיס הלכה והתחזקה מאז שהגעתי לארה"ב. כמוכן שקיבלתי את ההצעה בשמחה כי עדיין לא למדתי לנהוג והוא לא רק שבו ידע אלא "כאילו במקרה" רצה מזה זמן רב לראות לא רק את לוס אנג'לס אלא את כל איזור החוף עד סן פרנסיסקו. בקיצור, אין ספק שהייתי תמים או פשוט לא טרחתי לתהות על כל אותם "כאילו במקרה" היות והתאימו גם לרצוני לחופשה קצרה לפני "עבודת הגמר" והראשונה מאז הגעתי לארה"ב ארבע שנים קודם לכן.

*

"Flying tiger" חבורת טייסים אמריקאים שהתנדבו לקיים את גשר האוויר בין הודו לסין לאחר ההתקפה היפנית על פרל הרבור (דצמבר 1941) וכיבוש דרום מזרח אסיה. היחידה תפקדה במשך כשמונה חודשים (עד יולי 1942) כאשר צורפה לחיל האוויר. אותם טייסים יסדו לאחר המלחמה חברת תעופה שעסקה בעיקר בהובלת מטענים ולעיתים גם קבוצות מיוחדות דוגמת עלית יהודי תימן ("מרבד הקסמים") בתיווכו של ארנסט, אביה של נורה וכמה ממכריי.

לפני מספר ימים קראתי אמירה – "במצויאות אין סיפורים שלמים" – המתארת היטיב את רוב הזיכרונות שהעלתי עד כה ואני מניח גם את אלה אשר יופיעו בהמשך. לעומת זאת קיים כנראה, צורך לתרגם את המציאות לסיפור שיש לו רצף, כלומר התחלה אמצע וסוף. השאלה היא כיצד מתרחש התרגום? אני מניח, כי דרך אחת היא לבדות את החסר; דרך המתאימה, אולי, לספרות שיש לה כידוע חוקים ואמת ומשלה, אבל לא לזכרונות האמורים להיות קרובים ככל האפשר למציאות, גם אם אינם סיפור שלם. הדרך השנייה, שבה בחרתי, מלקטת אירועים שקרו במקומות ובזמנים שונים, ומשבצת אותם למסכת אחת. מכל מקום, הסיבה שהעליתי כאן את הנושא נובעת מכך שאותו מסע לקליפורניה היה קצר: עשרה ימים מתחילתו ועד סופו; ימים של מראות ופגישות, לכאורה ללא סדר או קשר ביניהם, שהתחברו, במרוצת הזמן, כמו גזרי תצריף והשלימו קטעי זכרונות אחרים.

*

המסע לקליפורניה החל בהרגשה של יציאה להרפתקה קצרה אבל בטוחה. כי כבר טסתי קודם לכן: פעם בארץ במטוס קטן, כנראה מסוג "פיפר", עם עוד עיתונאי או שניים, על מנת לדווח על שיטפונות שכיסו את שפלת החוף מדרום תל אביב (היום אשדוד ואשקלון) ופעם שנייה מברצלונה למדריד – שוב במטוס קטן יחסית – נושא שכבר סיפרתי ואין צורך לחזור עליו. אבל לא יכולתי לדעת ולא נאמר לי, כי הפעם מדובר במטוס תובלה או שנאלץ לחכות שעות בעמידה בשדות תעופה המיועדים למטענים בלבד. פירושו של דבר שישבנו שעות על ארגזים במחסנים פתוחים למחצה. מדי פעם נאמר לנו שאולי נעלה למטוס הבא, כפי שקרה בסופו של דבר, אבל רק קרוב לחצות.

למעשה המצב במטוס היה גרוע עוד יותר, כי ניתן היה לשבת רק על הרצפה או לכאורה על האסלה שעמדה בסמוך לכיסאות, הטייסים, אלא שעד מהרה גילינו שאינה פנויה, כי היא משמשת, בנוסף למטרתה המקורית, גם כמושב חלופי לטייסים. את הסיבות להמתנה הארוכה הבנתי כאשר התחלנו להמריא ושקלו להוריד אותנו, כי המטוס התקשה להתרומם בגלל העומס. בקיצור חוויה מפוקפקת ואפילו מעליבה, בגלל ההרגשה שאינך אלא טירדה או

Deadhead אפשר שהמושג לקוח מהנדסת בנין שבה קוראים משקל עצמי של הבנין dead weight לעומת live load שהוא המשקל השימושי שניתן להעמיס עליו. למעשה המושג dead מופיע באנגלית בעוד כמה ביטויים במשמעויות כגון, מיותר, לא יעיל וכיו"ב.

בלשון הטייס Deadhead מושג שפירושו נוסע חינם שהיו שמחים להפטר ממנו.

לאחר מספר שעות המטוס נחת בשדה תעופה קטן ומבודד, כנראה באזור שיקאגו. כאן שוב נאמר לנו להמתין לטיסה הבאה. למזלנו מצאנו, מחוץ לאחד המחסנים, ספסל לשבת עליו, אבל חששנו להירדם שמע נחמיץ את הטיסה הבאה. בינתיים השמים החלו להתבהר לקראת הזריחה אלא שבמקביל גם הקור הלך והתגבר וחדר לעצמות, עד שנקראנו, סוף-סוף, לעלות על אחד המטוסים, ביחד עם עוד שני נוסעים, חייל וחיילת, שהצטרפו אלינו. מהם למדנו שהיו בדרכם ליפן, כמו גם שנסיעות החינם משמשות, אנשי צבא היוצאים וחוזרים מבסיסים שמחוץ לארה"ב, בדרך כלל במקרי חירום ובלית ברירה; הסדר התואם את אופיים של מייסדי חברת תעופה וקשריהם עם צבא ארה"ב.

השלב השני של הטיסה היה, בשעות בוקר, ללא עננים ובגובה נמוך יחסית ניתן היה לראות את מרחבי הערבות הפרושים עד לאופק. אלה נראו, תחילה, כפסיפס של חלקות קטנות בצורות שונות ומשונות, כמו באירופה, שהלכו וגדלו עד שהפכו לריבועי ענק, עם רשת דרכים ביניהם, שלאורכן נעו מכוניות בודדות ולעתים, פה ושם, קבוצת בתים בהצטלבויות, אלא שבשלב כלשהו הסתיימו השדות, והשטח הפך לערב רב של גבעות והרים, שוממים. כאשר חגנו מעל לוס אנג'לס, בצהרי היום, התגלה מראה מדהים של מאות אלפי בתי מגורים חד קומתיים הפרושים מאופק לאופק, רובם על מגרשים קטנים עם גג משופע ובריכה בצורת כליה או אֶמְבֶּה בחצר האחורית – אותו סגנון מגורים עם מכונית צמודה המזוהה עם אמריקה שלאחר מלחמת העולם השנייה – תופעה שמצאה מענה בארץ במרחב שבין הרצליה לנתניה ובכל פרברי הערים. אבל למה אלין על כך? הרי אני עצמי עתיד לתכנן כתריסר בתי מגורים מקצתם בלב העיר ורובם פרברים, באותו סגנון שלימדוני בעל כורחי בסוף השנה השנייה.

איני זוכר מי קיבל את פנינו כאשר נחתנו בשדה התעופה. אבל בעיר עצמה – למעשה על גבעה המשקיפה על כל העיר – התארחנו בביתה של אשת עסקים, ידידת הוריה של נורה עוד מהימים שגרו בשנחאי. במילים אחרות, אשה בגיל העמידה, כנראה בתחילת שנות החמישים ואולי שלהי שנות הארבעים. אפשר גם שהיא זו שאספה אותנו משדה התעופה. כך או כך, אין ספק שבאותו ערב שמענו ממנה הצהרה מביכה ובלתי צפויה, מעין וידוי, לפיו היא רואה עצמה, "כאשת בילוויים" (a woman of pleasure), מאז נפסק אצלה המחזור, לדבריה בגיל מוקדם יחסית. אני יודע מה חשב בוב על אותה הצהרה, אבל אני בחרתי להתעלם ממנה, כאילו איני מבין למה הכוונה – אותה תגובה שהייתה לי כלפי האישה "הזקנה" שפגשתי על סיפון האנייה בדרכי מאנגליה לניו יורק על אף שהייתה הרבה יותר דיסקרטית ואותה תגובה שבה אני עתיד לנקוט, כעבור מספר שנים לא רב, בנסיבות דומות ואפילו יותר מביכות. עם זאת הדברים נשארו, חרוטים בזיכרוני; אולי בגין הסקרנות, אבל גם ההרגשה שבשני המקרים הייתי מגיב אחרת אלמלא החשש ממבוכה גדולה עוד יותר אם היה מתברר שפרשתי לא נכון את הכוונה. אבל אפשר שהסיבה הייתה שונה מאוד – כלומר לא רק מבוכה וחשש מאי הבנה אלא פחד שרק כיום ממרחק השנים אני מזהה כאי-ביטחון שנבע מההרגשה העמוקה שקיננה בי; ההרגשה של נער בישן על אף שבמקרה הראשון הייתי כבר בן עשרים וארבע, בשני עשרים ותשע ובשלישי שלושים וחמש. יתרה מכך תמיד נראתי מבוגר במקצת מגילי ולכאורה גם בעל ניסיון וידע בעוד שבפועל אולי ידעתי קצת יותר מהממוצע בתחומי האמנות הפלסטית והספרות, אבל מעט מאוד על היחסים שבינו לבינה – תופעה שהייתה אופיינית לא רק לי בלבד אלא, כנראה, לרבים מבני דורי ולכן לא הייתי מודע לה עד שעברתי, כעבור שנים, מעין גלגול שבסופו לא הכרתי את עצמי.

לוס-אנג'לס זכורה בראש ובראשונה בגלל הצורך לשכור מיד מכונית בהעדר אמצעי תחבורה אחרים. אמנם נאמר לנו שמצויים כמה קווי אוטובוס הפועלים פעמיים שלוש ביום. אבל, אלה נועדו בעיקר לעוזרות בית הנוסעות בשעות הבוקר המוקדמות לעבודה, משכונות מסוימות וחוזרות לשם לפנות ערב. את אותה תופעה אני עתיד לגלות בפרברי וושינגטון בעת שהותי שם כעבור עשרות שנים. הפעם היחידה שהלכתי ברגל בלוס אנג'לס היה כאשר ניסיתי לראות בית מגורים מפורסם שתיכנן ריכרד נויטרה (Neutra 1892-1970) – ככל אדריכל הנחשב לאחד מאבות בית המגורים המודרני בארה"ב. ככל הזכור לי הייתה זו שעת בוקר, ואני מניח שלא קשה היה לי לשכנע את בוב לעזור לי למצוא את הבנין, כי ממילא לא היה לנו מה לעשות בעיר שהייתה, באותם ימים, כפרבר אין סופי של כארבעה מיליון אנשים ללא מוזיאון, ללא אולם קונצרטים וללא תיאטרון. אפילו "לב העיר" היה למעשה צומת רחובות, אחד מיני רבים, שלאורכו בתים חד ודו קומתיים והמוזר מכל גם עשרות משאבות של בארות נפט שהיו פזורות כחרגולי ענק בין הבתים בכל רחבי העיר.

איכשהו הגענו לכביש על גבעה שעליה נאמר לנו נמצא את הבנין שחיפשתי; אותו כביש שעליו לכאורה נסע השחקן ג'יימס דין (Dean 1931-55) כאשר התדרדר עם מכוניתו באחד הסיבובים ונהרג – מעשה שצעירים רבים הושפעו ממנו או שהדבר יוחס להם. מכל מקום אני יצאתי מהמכונית והלכתי, בלית ברירה, ברגל מכיוון שכל הבתים היו ממוקמים במורד ומוסתרם על ידי הצמחייה. בוב המשיך לנסוע לאיטו אחרי. כעבור זמן קצר הופיעה מכונית משטרה, ובתוכה שני לבושי מדים שהורו לנו להסתלק מיד או שיעצרו אותנו באשמת שוטטות. אירוע דומה עתיד לקרות לי כעבור שנים כאשר ביקרתי מכרים באחד מפרברי וושינגטון הבירה. גם שם יצאתי מהמכונית על מנת לברר אצל אחד הדיירים היכן אני נמצא מכיוון שטעייתי בדרך. במילים אחרות, מסתבר שהאוטופיה של מגורים הטבולים בגני ירק כרוכה גם בהסתגרות וחשש שכל עובר אורח עשוי להיות שודד; הסתגרות המאפיינת גם את הדיירים במגדלי המגורים היוקרתיים שבלב העיר.

בהמשכו של אותו יום או למחרת, התארחנו בחצר ביתו של אחד ממנהלי חברת התעופה – אותו איש שאירגן את טיסת החינם. כל שזכור לי מהביקור הוא הרחצה בבריכת השחייה, כולל תחושת הערפול לאחר כמה כוסות וויסקי וסודה שהוגשו לנו בזה אחר זה, כמעין פיצוי על תלאות המסע. בקיצור, סיגנון אירוח "נוסח קליפורניה" שפשט עד מהרה בכל רחבי ארה"ב, בדרך כלל, בתוספת בשרים צלויים על האש תחת השם ברביקיו (Barbecue); סגנון שהגיע לבסוף גם לארץ, אלא שכאן הפך לארוחת המונים של בירה ובשרים "על האש" לכאורה בחיק הטבע.

מלוס-אנג'לס זכור לי גם ביקור אצל מזכירתו לשעבר של נויפלד; האישה שזורה החליפה כאשר עברה ל-לוס אנג'לס במטרה לגדל את ילדיה בתנאים טובים יותר מאלו שהיו לה בניו יורק. הבית היה, כצפוי, בן קומה אחת וחצר אחורית עם בריכה קטנה. האישה עצמה קיבלה את פנינו ביחד עם בתה – ילדה קטנה וערנית כבת שנה וחצי או שנתיים, שהתייבה מיד על ברכי בעוד היא מפטפטת, צוחקת ומחבבת אותי ללא כל עכבות; חוויה שלא הכרתי כמותה, ההפך הגמור מהריחוק שהרגשתי יומיים שלושה קודם לכן כאשר ראיתי את התינוקות מבעד לקיר הזכוכית, לכאורה שלי. זכור לי שבזמנו הדבר גרם לי צער רב. אבל, עם השנים אני עתיד לגלות שוב ושוב שאותו ריחוק אפיין בזמנו את תגובתי לכל לחץ קיצוני, כגון תחת אש בפעולות צבאיות, תאונות, אסונות ואפילו מוות של קרובי משפחה – זאת לעומת מצבי כיום שבו הדמעות זולגות מאליהן בגלל כל שטות.

לאחר ארבעה ימים ב-לוס אנג'לס המשכנו, במכונית עם גג נפתח, עד סן פרנסיסקו. מהנסיעה עצמה נותר לי מעט מאוד למעט כמה הבזקי מראות הים במקומות שהכביש עובר על רכס הגבעות

הסמוכות לחוף. מבין אלה זכור לי רק איזור אחד הנקרא "כרמל" וגם זאת, כנראה, רק בזכות השם עצמו שהזכיר לי את הארץ. מכל מקום כאשר הגענו ל-סן פרנסיסקו שכרנו במשותף חדר במקום צנוע במעלה אחת הגבעות של העיר ומיד יצאנו לסייר ברחובות. מאחד הקורסים שלמדתי בשנה הקודמת ידעתי שהעיר פרושה כרשת שתי וערב של רחובות, בדומה לרוב הערים בארה"ב הבנויות על פני מישור, אלא שכאן הרשת, לפחות בחלקה, פרושה על גבעות, עם התוצאה המשעשעת של רחובות שנוסעים בהם עלו וירוד כמו ברכבת הרים, (Roller coaster); תופעה המוכרת מעשרות סרטי קולנוע וטלביזיה, העוסקים במרדפי מכוניות שצולמו שם. לעומת זאת הופתעתי עד כמה יפה מראה המרחב הנגלה ממרומי אותן גבעות בדומה לחיפה בארץ וגנואה באיטליה, אלא שכאן, כאילו להכעיס, נבנה בית סוהר ענק על אחד האיים שבלב המפרץ (Alcatraz); מעין דבר והיפוכו, כמו, מזג האוויר הנפלא מרבית ימות השנה לעומת האחוז הגבוה ביותר בארה"ב של מתאבדים.

בניגוד ללוס אנג'לס שעליה לא ידעתי דבר, על סן פרנסיסקו שמעתי לא פעם בהקשרים שונים: כך למשל על המסורת הסוציאליסטית, המזוהה עם הסופר ג'ק לונדון (1876-1916); על רעידת האדמה המפורסמת שהחריבה את העיר (1906) ועל היותה "בין לאומית" – מושג המתייחס לא למעמד העיר אלא לערב רב של דוברי לשונות שונים המאפיינים אותה עד היום. כבר ביום בואנו לעיר הלכנו בוב ואני לראות את המסעדה שפתחו שלושה ממכרי מהמועדון האנגלי אמריקאי במדריד; מסעדה בשם "לה בודגה" ("החנות" La Bodega) שהייתה ממוקמת במעלה אחת הגבעות. מסתבר שהמקום זכה להצלחה כלכלית בזכות אותה פאליה (paella = אורז, עוף, דגים ופירות ים) שלמדו להכין בספרד אבל במקביל התלוננו מרה על לקוחותיהם: הביטיניקים הצעירים שנמשכו לעיר באלפיהם, במיוחד השימוש בסמים והחופש המיני, של הבנות – מהן צעירות בגיל תיכון – שברחו מהבית וההורים המודאגים שחיפשו אותן ברחובות העיר. כאן גם שמעתי לראשונה על מועדון בשם: The hungry i הנחשב, לאחת התופעות המכוננות בתרבות האמריקאית, בזכות כמה אמנים שהחלו בו את דרכם, ביניהם זכורים כיום בכל העולם וודי אלן וברברה סטריסנד ובארה"ב גם הקומיקאים לני ברוס, מורט סול ואחרים; מועדון שנודע גם בזכות "מרפסת הפטפוט" שעלה ודיבר ממנה, כל מי שחשקה נפשו על אף שלא בהכרח הקשיבו לו.

עצי סקויה

לואיס ובוב אדלר, ביעד עצי הסקויה. קליפורניה, אוקטובר 1958.

למחרת גילינו, בוב ואני, שבתיאטרון במרכז העיר בו מופיע השחקן פאול מוני (Muni 1897-1967) – אמנם לא במחזה, כפי שהייתי רוצה אלא במחזמר – עם זאת אירוע מסקרן מכיוון שהמדובר בטכניקה ייחודית, לארה"ב לפיה מגבשים את ההצגות על ידי הרצה מעיר לעיר עד שמגיעים לניו יורק. לצערי המופע היה חלש במיוחד ואפילו פאול מוני נראה כאובד עצות: מעמד מצער לשחקן בעל שיעור קומה שזכה בזמנו להצלחה גדולה בתיאטרון (יידש ואנגלית) ובקולנוע. על כל פנים, למחרת אותה הצגה הגיעה לפתע לואיס, אשתו של בוב. יחד נסענו צפונה, דרך "גשר הזהב", עד ליערות עצי הסקויה (Sequoia): אותם אורנים ענקיים בני מאות שנים. אבל, למעשה בכך נגמר עבורי המסע, כי הרגשתי מיותר ולמחרת או ביום שלאחריו, טסתי חזרה לניו יורק – הפעם בכרטיס שרכשתי – בנסיעה חלקה ללא טלטלות ואירועים, אשר כצפוי איני זוכר ממנה דבר.

*

הופעתה של לואיס, אישתו של בוב, ב-סן פרנסיסקו נראתה בעיני כתמוהה במקצת כי עברו רק שבעה או שמונה ימים מאז תחילת המסע. עם זאת קיבלתי את ההסבר לפיו רצתה לראות את העיר כמו גם קצת געגועים. קרוב לודאי שלא הייתי מעלה כלל את הנושא אלמלא התחלתי ולפיך אסיים את המסע לקליפורניה עם הציטטה האומרת כי "במצאיאות אין סיפורים שלמים". את המונח סיפור שלם פרשתי כמעשה שיש לו התחלה אמצע וסוף. ההתחלה במקרה זה יכולה להיות בהכרות בין נורה לואיס ובוב בתיכון לאמנויות, או

הפגישה איתם ברחובות פירנצה, במיוחד הרושם שעשתה עלי התמונה המופשטת לחלוטין, שעדיין עבד עליה כאשר חזרתי מפאלרמו לפירנצה. ההמשך הוא עשרות הפגישות והשיחות שקיימנו בניו יורק, על האמנות המופשטת שזכתה שם לפתע להצלחה בלתי צפויה ועל ניסיונותיו לעלות על אותו גל, אבל רק בהצלחה חלקית ועל עבודתו, בלית ברירה, כמעצב טקסטיל שהתמחה בעיקר בציור פרחים גדולים לוילונות.

מספר שנים לאחר שנורה ואני חזרנו לארץ בוב הגיע לכאן לביקור. לעת זו לימד אותנו כמה סודות בנושא הבישול שהפך אצלו לתחביב. וככל הזכור לי אף התפתה להשקיע במסעדה שהפסיד בה את כספו. במקביל, מסתבר, שעבר לציור נוף פיגורטיבי אלא שגם הפעם לא זכה להצלחה רבה. במקביל נפרד מלואיס ועבר לגור עם חבר – צעד שלא היה עולה כלל בדעתי ביחס אליו: לא במראה ולא בהתנהגות, עם כי ייתכן שמשהו מאפשרות זו הייתה ידועה ללואיס ולכן מהרה להצטרף אלינו בסן פרנסיסקו. אני מכל מקום לא הרגשתי בדבר אפילו לא ברמז. אחת ההתפתחויות היותר עצובות מאותה פרידה הייתה בזמנו הצער שנגרם לשניהם בגלל הצורך להתחלק בספרים שהיו חביבים עליהם. פתרון חלקי לעניין זה נעשה על ידם על ידי רכישת עותק נוסף של אותם ספרים. לרוע המזל, זמן מה לאחר אותה פרידה ירה בו אחד מחבריו בהתקף של קינאה. הכדור פגע בידו הימנית, וכתוצאה מכך נדרש לו זמן רב עד שהתרגל לעבוד בידו השמאלית. בהמשך גם חלה באיידס. כאשר החמיר מצבו החליט לעבור למוסד סגור ואת החודשים האחרונים של חייו עשה, על פי רצונו, בבדידות מוחלטת מכל מכריו.

*

כאשר חזרתי מקליפורניה נאמר לי שזמן קצר לאחר שנסעתי נורה סבלה מדיכאון שלאחר הלידה – תופעה שכלל לא שמענו עליה, לא נורה ולא אני, על אף שלכאורה כולם ידעו על קיומה. האם נמנעו עד כה מלדבר על כך, אולי בתקווה שלא תקרה? איני יודע. לעומת זאת אין ספק שהרגשתי היטב בלחישות של הוריה מאחורי גבי, כאילו הנסיעה החמירה את המצב; לחישות שבזמנו הרגישו אותי – ראשית כי הם אלו שארגנו את הטיסה על מנת למנוע חיכוכים, ושנית אין לי ספק שהייתי נשאר, לו הייתי מודע לתופעה או שהייתי חוזר מיד לו נאמר לי דבר מה. יתרה מכך כאשר חזרתי הדיכאון כבר חלף ולא הייתי יודע עליו דבר אילולא טרחו להאשים אותי, לצערי, בסגנון שאפיין את היחס של הוריה כלפי במיוחד של אביה. כל דבר שעשיתי היה למורת רוחו, עם כי עלי להודות שנחסכו ממני הצעקות והאשמות שהטיחו הוא ומצה זה בזו. למזלי חלק ניכר מכל זאת עבר חלף כלא היה, כי רוב הזמן הייתי שקוע בלימודים, ומנותק כליל מסביבתי.

אפשר שביסודו של דבר אני גרמתי למצב היחסים ביני להוריה של נורה כי האמנתי שאפשר להתווכח ואפילו לריב מבלי לנתק מגע. אותו נתק שהיה כה אופייני לרוב הצעירים האמריקאים שהכרנו ביחסים עם הוריהם. לפיכך אני זוקף במידה רבה לזכותי את הקשר המשפחתי שנשמר בין נורה להוריה לאורך כל השנים ונמשך הלאה בינם לבין בנותינו, כלומר נכדותיהם. שנים ארוכות לאחר שהתנתקתי מהתלות באביה שהחלה כאשר הסכמתי לבוא לניו יורק על חשבוננו. במילים אחרות, כאשר שילם את כרטיס הנסיעה ושכר הלימוד של השנה הראשונה, ובמקביל גם התקופה שנורה עבדה אצל אביה – עבודה שנתנה לו לא מעט הזדמנויות להרגיז אותה על ידי השמעת דברים כלפי. כתוצאה מכך בחרנו שלא לבקש ממנו דבר למרות הקשיים שהיו לנו: נורה לא יכלה לחזור לעבודה לאחר הלידה ועדיין נותר בפני סמסטר שלם, כלומר שלושה חודשים עד גמר הלימודים. זכור לי שהתלבטתי אם לבקש ממנו לסייע לנו לשכור דירה מוארת במקום הדירה האפלה שגרנו בה. לבסוף החלטתי שטובת התינוקת קודמת אבל בחרתי לדבר עם מִצָּה אמה של נורה, ולא איתו, כי נמאסו עלי הערותיו. לשמחתי נענתתי בחיוב ועברנו

לאיקה בחללית לפני הטיסה.

לדירה מוארת בקומה ה-15 של בית עם מעלית במערב העיר
(220w93st), כלומר, כמעט באותו אזור כמו דירתנו הקודמת.

*

תמי וסקיפי, 1959

כאמור, מהמשך הקיץ שלאחר המסע לקליפורניה לא זכור דבר: לא ההגעה לשדה התעופה או העלייה למטוס; לא הנחיתה ולא מי אסף אותי מהשדה או האם פגשתי את נורה בניו יורק או כפי שסביר יותר, בבית הקיץ ב-פורט סאלונגה; סברה הקשורה בזיכרוני לתוספת חביבה למשפחה – כלבה לא גזעית, דומה במקצת לסוג הזאב, אבל קטנה יותר ועם שער אפור ושחור ארוך יחסית. איני יודע איך ומתי הגיעה לבית הקיץ, למעט שהייתה עדיין גור קטן ושבתה את לב כולנו, במיוחד את מצה, שקראה לה לאיקה (Laika) שם הכלבה הרוסית המפורסמת שהייתה בעל החיים הראשון שנשלח לחלל (3.11.57). הבעיה הייתה מה לעשות עם הכלבה בסוף הקיץ. בסופו של דבר נורה החליטה לאמץ אותה, אמנם גם היא בת שני חדרים, אבל כי לעת זו, כלומר סוף אוגוסט, כבר עברנו לדירה החדשה, שהייתה קצת יותר מרווחים.

מצה, נורה ותמי

איני זוכר מה היו השיקולים של נורה ושלי לאמץ את הכלבה. עם זאת אין ספק שלאורך כל השנים הבאות, למעשה עד היום, אצל הבנות והנכדים, יש כלב בבית: גדול קטן או בינוני, עם שמות אלה ואחרים מהם שניתנו לעתים פעמיים, כגון סקיפי או ניקי. מכל מקום, אותה לאיקה נהייתה לבת לוייה טובה ונאמנה של נורה, יחד ישבו שעות עם התינוקות בבית ערכו קניות ברחובות הסמוכים או טיילו בפארק המרכזי. בקיצור, מעין שומרת ראש, שבזכותה נמנעו כל מיני טיפוסים מפוקפקים מלהתקרב מדי. הקושי העיקרי בחייה של לאיקה היו ימות החורף, כאשר מפזרים מלח על מדרכות מנהטן על מנת למנוע היווצרות הקרח, בגלל סכנת ההחלקה; מלח שצריך היה לנקות מבין אצבעות רגליה כי גרם לה לכאבים. מלאייקה נפרדנו בסופו של דבר, כאשר חזרנו לארץ ומסרנו אותה, לזוג חברים, ישראלים לשעבר, שגרו עם ילדיהם בפרברי ניו יורק ושם המשיכה את חייה באושר ותשומת לב עוד שנים עד מותה מאפיסת כוחות בהיותה כבת שש עשרה – גיל מופלג לכלבים.

*